

Nasjonale Sosialister i den lange Weimarrepublikken

*Tre intellektuelle nasjonalsosialisters erfaringer i overgangen fra
et demokrati til et diktatur*

Kjartan Hverven

Masteroppgave ved Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2018

Nasjonale Sosialister i den lange Weimarrepublikken

*Tre intellektuelle nasjonalsosialisters erfaringer i overgangen fra
et demokrati til et diktatur*

© Kjartan Hverven

2018

Nasjonale Sosialister i den lange Weimarrepublikken

Tre intellektuelle nasjonalsosialisters erfaringer i overgangen fra et demokrati til et diktatur

Kjartan Hverven

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Denne oppgaven handler om tre nasjonalsosialistiske forfattere og deres tekster i overgangen mellom Weimarrepublikken og det nasjonalsosialistiske regimet. Forfatterne tilhørte et meningsfellesskap tilknyttet forlagsvirksomheten i *Kampf-Verlag* i Berlin. Tidligere forskning har omtalt og plassert forfatterne i en sosialistisk fløy av *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP), og de beskrev seg selv som nasjonale sosialister. Forfatterne argumenterte i artikler og bøker for at NSDAP måtte programfeste mer av NSDAPs politikk og at man måtte endre sosiale *status quo* for å oppnå et harmonisk folkefellesskap. Oppgaven viser at det verserte ulike oppfatninger om kapitalisme, religion, sosial rettferdighet og antisemittisme i NSDAP. De ulike oppfatningene var snarere en styrke enn et problem når partiet skulle mobilisere velgere og støttespillere i et samfunn som var splittet i forskjellige regionale, religiøse, yrkesmessige og sosiale tilhørigheter.

Det første halvannet året etter maktovertakelsen januar 1933 førte likevel med seg endringer i partiets mobiliseringsarbeid. Gjennom en ensrettingsprosess – ikke bare av samfunnet for øvrig, men også av partiorganisasjonen – sluttet NSDAP å oppmuntre til mobiliseringsinitiativer «nedenfra». Det nye systemet som vokste frem under det nasjonalsosialistiske regimet, favoriserte ikke «de gamle» nasjonalsosialistene, som selv hadde formet og fortsatt ønsket å forme ideologien. Inkludering i og ekskludering fra regimets nye maktposisjoner var et gradsspørsmål, der forskjellige kriterier spilte en rolle til forskjellige tider. Studiens tre «intellektuelle» forfattere måtte i løpet av de første årene av regimet enten tilpasse seg de nye forutsetningene for å oppnå innflytelse i det nye regimets systemer, eller (for)bli på utsiden av institusjonene med politisk makt.

Forord

For to år siden så jeg godt på avstand og jeg hadde ingen anelse om hvem noen av denne oppgavens studieobjekter var. Jeg hadde imidlertid fått tips om at i turbulente politiske tider, med en populistisk høyreside på fremmarsj, burde man studere og lære av Weimarrepublikken. To år senere sitter jeg med minst like mange spørsmål som svar – både til datidens og dagens politikere. Jeg setter likevel punktum for denne oppgaven nå og kommer meg til optikeren for å få korrigert det tapte langsynet. Det var i og for seg en grei byttehandel; litt innsikt mot litt langsyn.

Jeg vil benytte anledningen takke veilederen min Kim Christian Priemel for mange lange og gode samtaler. Selv om jeg har gjort mye annet enn masterarbeid i løpet av disse to årene, har Kim vært stødig og fått arbeidet på rett kurs. Jeg vil også takke Mamma og Pappa som har lest og kommentert hele teksten. Dessuten vil jeg takke Even N. Bergseng for lesing. Even har også fått høre alle mine mer eller mindre velbegrunnede spørsmål og uttrykk for irritasjon. Takk til Bernt Hagtvet og Anders Kjøstvedt som satte meg på sporet av å studere Weimarrepublikken.

Jeg vil også takke biblioteket på Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter for lån av bøker. Takk til Institutt for arkeologi, konservering og historie som finansierte studieopphold i Berlin. Takk også til førstelinjen ved Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde og ved Institut für Zeitgeschichte i München for god hjelp. Til slutt vil jeg takke Oda for varm støtte underveis i skriveprosessen.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	1
1.1	Presentasjon av tema	1
1.2	Problemstilling.....	1
1.3	Historiografi og litteratur.....	3
1.4	Kilder.....	7
1.5	Teori.....	9
1.6	Videre studier	12
2	Folkepartiet som lyktes	14
2.1	Partier mobiliserer i sosialmiljøer.....	14
2.2	Sosialmiljøene og partiene sementeres, velgergrunnet forandres.....	19
2.3	NSDAP mot den borgerlige eliten.....	23
3	Miljøet i Kampf-Verlag 1925 – 1930.....	28
3.1	NSDAP etablerer seg i nord	28
3.2	Strasser-brødrene danner Kampf-Verlag.....	29
3.3	Miljøet i Kampf-Verlag	32
3.4	Økende spenninger mellom nord og sør.....	34
3.5	Meningsforskjeller mellom KV-miljøet og partiledelsen.....	39
3.6	Sosialpolitikk i krisetider.....	45
4	Sosialisme.....	50
4.1	Eiendomspolitikk.....	50
4.1.1	Reventlows eiendomsreform i den nye staten.....	51
4.1.2	Rudolf Jungs <i>Bodenreform</i>	53
4.1.3	Kontinuitet.....	56
4.2	Medeierskap og medbestemmelse	59
4.3	Forholdet til marxismen.....	61
5	Antijødiske forestillinger.....	67
5.1	Historisk dualisme	67
5.2	<i>Der jüdische Geist</i>	74
6	Avslutning	78
6.1	Hitler tar eierskap til revolusjonen og sosialismen.....	83
6.2	«Gamle» nasjonalsosialister i et nytt system	86
	Kilder og andre referanser.....	92

Figurer og tabeller

Tabell 1. Tabell over riksdagsvalg 1871 – 1912	16
Tabell 2. Tabell over riksdagsvalg 1919 – mars 1933	17
Figur 1. Arbeidsledighet i Tyskland mellom 1927 og 1936	47

1 Innledning

1.1 Presentasjon av tema

I recollect that, when I first came in to Parliament, Mr. Tierney, a great Whig authority, used always to say, that the duty of an opposition was very simple – it was, to oppose everything, and propose nothing.¹ (Edward Stanley, House of Commons 4. juni 1841).

Det er opposisjonens privilegium å fremme sin alternative mening om den sittende regjeringens politikk. Det er imidlertid ikke slik at opposisjonen aldri har noen egne forslag til hva som kunne vært bedre. Om den rollen NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) hadde i opposisjon til det sittende regimet i Weimarrepublikken kunne man kanskje heller sagt at «their duty was to oppose everything, and propose everything». NSDAP hadde en bemerkelsesverdig bred appell i det tyske samfunnet. Denne appellen skyldes delvis ideologiens fleksibilitet og nasjonalsosialistenes evne til å kommunisere seg selv som den beste løsningen på mange forskjellige gruppers problemer og bekymringer.

Denne oppgaven vil studere sosialismen i nasjonalsosialismen. Oppgaven vil ta utgangspunkt i tre nasjonalsosialistiske forfattere som selv mente de hadde den sanne forståelsen av sosialisme, og som historikere i ettertiden har plassert på den såkalte venstresiden i NSDAP. Et underliggende tema for oppgaven er å drøfte hvor uniform den nasjonalsosialistiske ideologien var, med utgangspunkt i et miljø med andre syn på sosialpolitikk enn partiledelsen.

1.2 Problemstilling

Ernst Graf zu Reventlow, Dietrich Klagges og Rudolf Jung var medlemmer av NSDAP og deltakere i et meningsfellesskap som i denne oppgaven er kalt Kampf-Verlag-miljøet (heretter KV-miljøet). Miljøet eksisterte i tilknytning til NSDAP i Nord- og Nordvest-Tyskland og besto av medlemmer som i ettertiden har blitt identifisert som «det nasjonalsosialistiske venstre». Både miljøet og det nasjonalsosialistiske venstre har blitt oppfattet som kritiske til

¹ Edward Stanley i House of Commons 4. juni 1841. Thomas Curson Hansard, *The Parliamentary Debates From the Year 1803 To the Present Time* 20, London: Hansard, 1841, 1188.

den øvrige partiledelsen i München, om enn ikke opposisjonelle.² Dessuten ble sentrale personer i KV-miljøet enten forfulgt eller drept i løpet av de første årene av det nasjonalsosialistiske regimet. Denne oppgaven vil undersøke erfaringene til tre deltakere i KV-miljøet i de første årene av Hitlers regime. Problemstillingen for denne oppgaven er: *Hva var Kampf-Verlag-miljøet, hva sto medlemmene, Ernst Reventlow, Dietrich Klagges og Rudolf Jung for i 1925 – 1930, og hva skjedde med dem etter maktovertakelsen i 1933?*

Problemstillingen tar utgangspunkt i at det fantes et miljø blant nasjonalsosialister som deltok i forlagsaktiviteten til forlaget Kampf-Verlag i Berlin. Miljøet oppsto idet brødrene Gregor og Otto Strasser flyttet til Berlin og startet forlaget sammen i 1925. Miljøet ble gradvis mer oppløst fra da Otto Strasser forlot partiet sommeren 1930, til Gregor Strasser trakk seg fra politikken i desember 1932. Gregor Strasser ble drept under utrenskningene i det nasjonalsosialistiske regimet sommeren 1934.³ Problemstillingen forutsetter at miljøet kan defineres og skilles fra andre miljøer ved å være et meningsfellesskap der et knippe meninger ble utvekslet, tilegnet og formidlet i offentlige tidsskrifter og bøker.

Problemstillingen fører med seg en rekke underliggende spørsmål. Hva var KV-miljøet? Hva hadde deltakelse i dette miljøet å si for en nasjonalsosialist etter 1933? Det vil derfor bli viktig å etablere hva som menes med et miljø. Oppgaven vil også besvare spørsmålet om hva som kjennetegnet de tre miljømedlemmene, Jung, Reventlow og Klagges', forståelse av nasjonalsosialisme og på hvilken måte denne forståelsen forholdt seg til hovedstrømmen i ideologien. Studien av disse tre forfatterne kan si noe om nasjonalsosialismens ideologiske fleksibilitet, både under Weimarrepublikken og under det nasjonalsosialistiske regimet.

Tidsrommet for analysen er derfor todelt. Først vil oppgaven etablere hva som utgjorde KV-miljøet og det såkalte «nasjonalsosialistiske venstre» innenfor NSDAP i perioden 1925-1930. Deretter vil den undersøke hva som skjedde med de tre forfatterne fra miljøet etter 1933. Det innebærer å undersøke hva de sto for etter 1933, og vurdere om dette samsvarte med deres tidligere «venstresidemeninger» i KV-miljøet. Undersøkelsen av hva som skjedde med dem vil også innebære å vurdere deres rolle i det nye samfunnet.

Funnet i oppgaven er at de tre forfatterne mente, i alle fall i de første to årene av det nasjonalsosialistiske regimet, det samme som de hadde gjort på slutten av 1920-tallet. Det er

² Gerhard Schildt, «Die Arbeitsgemeinschaft Nord-West Untersuchungen zur Geschichte der NSDAP 1925/26», Doktorgradsavhandling, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 1964, 101, 103 og 107-108.

³ Gregor Strasser trakk seg som leder i Kampf-Verlag bare noen uker etter at broren forlot partiet. Peter D. Stachura, *Gregor Strasser and the Rise of Nazism*, London: Allen & Unwin, 1983, 79-81.

ikke noe som tyder på at de endret oppfatning om sosialisme eller sosial rettferdighet. Likevel sluttet alle tre i løpet av 1934 å skrive tekster om sosialpolitikk. De sluttet også å gjøre forsøk på å systematisere nasjonalsosialismen ytterligere. Reventlow og Klagges konsentrerte seg heller om andre temaer, slik som religionens rolle i nasjonalsosialismen. Forfatterne ble ikke forfulgt, eller truet til taushet, selv om de må ha vært klar over at det innebar en risiko å utfordre Hitlers makt og den offisielle partilinja.

Oppgaven vil argumentere for at Reventlow ble en «outsider» på innsiden av partiet etter 1933, mens de to andre på en mer vellykket måte klarte å integrere seg i det nye samfunnssystemet. Det nye systemet som vokste frem under det nasjonalsosialistiske regimet favoriserte ikke «de gamle» nasjonalsosialistene, som selv hadde formet og fortsatt ønsket å forme ideologien. Siden veiene til politisk medbestemmelse endret seg mye etter 1933, kan Reventlow ha blitt uaktuell – og dermed ekskludert fra innflytelsesrike posisjoner. Oppgaven gir forklaringer på hvorfor forfatterne sluttet å diskutere sosialpolitikk i offentlige tidsskrifter og hvorfor de sluttet å legge frem programmatisk og systematiserende forslag og tanker om nasjonalsosialismen. Oppgaven kan bare antydningvis foreslå hvorfor de ulike medlemmene av det tidligere KV-miljøet fikk så forskjellige karriereløp under det nasjonalsosialistiske regimet. For å kunne si noe mer konkret om tiden etter 1934 kreves et større kildegrunnlag og mer arbeid og tid enn hva man har under arbeidet med en masteroppgave.

Strukturen i oppgaven er todelt. Den første delen består av kapitlene 2 – 3. Disse kapitlene vil drøfte hvordan NSDAP lyktes å komme til makten og etablere hva KV-miljøet var, hva medlemmene mente og drøfte hvilken rolle miljøet spilte i NSDAP før 1930. Den andre delen består av kapitlene 4 – 6. I disse kapitlene foretas en analyse av de tre forfatternes tekster og erfaringer etter at miljøet ble oppløst – i overgangen fra Weimarrepublikken til det nasjonalsosialistiske regimet.

1.3 Historiografi og litteratur

Det finnes en ganske omfattende historiografi om rollen Kampf-Verlag-miljøet hadde i NSDAP, men miljøet inngår ofte i den større samlebetegnelsen «det nasjonalsosialistiske venstre» i litteraturen. En del av litteraturen om «det nasjonalsosialistiske venstre» tar

utgangspunkt i at det fantes en fløy⁴ eller en ving⁵ som utgjorde både omgangskretsen til Strasser-brødrene, andre regionale ledere (*Gauleitern*), og aktivister i partiet, geografisk plassert i Nord- og Nordvest-Tyskland.⁶ «Det nasjonalsosialistiske venstre» er ikke en betegnelse denne gruppen av regionledere og aktivister brukte om seg selv, det er en analytisk kategori brukt av historikere i ettertid. Omfanget av betegnelsen varierer i litteraturen, men det hersker liten uenighet om at Gregor Strasser fremsto som en lederskikkelse for det nasjonalsosialistiske venstre i en formativ periode, på andre halvdel av 1920-tallet. Denne oppgaven tar for seg et miljø som var en del av det litteraturen kaller «det nasjonalsosialistiske venstre», som igjen var en del av NSDAP.

Et av de mest innflytelsesrike bidragene til forskningen på det nasjonalsosialistiske venstre er Reinhard Kühnls doktoravhandling «Die nationalsozialistische Linke 1925-1930».⁷ Kühnl presiserer at «Strasser-fløyens» ideologi var del av den overordnede nasjonalsosialistiske ideologien, selv om den på enkelte spørsmål var i uoverensstemmelse med partiledelsen i München.⁸ Deltakerne i KV-miljøet kalte seg «sosialister», men etter Kühnls oppfatning var de ikke spesielt «sosialistiske». Det han kaller «Strasser-fløyen» gjorde det klart, gjennom programvirksomhet og i artikler, at den først og fremst appellerte til yrkesgrupper i mellomsjiktet. De var antikapitalister, men ville for eksempel basere det økonomiske systemet på privat eiendomsrett og skape en ny sosial orden med stands-samfunnet som modell.⁹

⁴ Horst Boog, «Graf Ernst zu Reventlow (1869 – 1943)», Doktorgradsavhandling, Ruprecht-Karl Universität Heidelberg, 1965, 4. Reinhard Kühnl bruker også uttrykket «Strasser-Flügel», men han presiserer i resten av avhandlingen hva han mener denne fløyen består av. Se Reinhard Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke 1925-1930*, Meisenheim am Glan: Verlag Anton Hain, 1966, 11.

⁵ Peter Longerich, *Goebbels: A Biography [e-bok for Android]*, London: The Bodley Head, 2015, e-bok side 1164. Joseph B. Neville, «Ernst Reventlow and the Weimar Republic: A Völkish Radical Confronts Germany's Social Question», *Societas: A Review of Social History* 7/1997, 1977, s. 229-251: 244.

⁶ Kühnl mener «Strasser-fløyen» appellerte mest i det sterkt industrialiserte Ruhr-området, men den var også populær i Sachsen, Thüringen, og ikke minst i byene Hamburg og Berlin. Kampf-Verlag var lokalisert i Berlin. Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 11.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.: 124.

⁹ Ibid.: 62-63. Dette samsvarer med det Udo Kissenkoetter beskriver som Gregor Strassers egne oppfatninger i *Gregor Strasser und die NSDAP*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1978, 26. Øystein Hovdkinn har kritisert Kühnls fremstilling. Hovdkinn mener det fantes en kontinuerlig appell til arbeidere i det nasjonalsosialistiske venstre. Med dette utgangspunktet stiller han seg avslutningsvis undrende til hvorfor NSDAP gjorde det så bra blant yrkesgruppene i mellomsjiktet. Han identifiserer også Joseph Goebbels som en sentral person i det nasjonalsosialistiske venstre. Øystein Hovdkinn, «Joseph Goebbels og Sosialismen i Nasjonalsosialismen 1925 – 1930», Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, 1975, 142-154. Peter Longerichs biografi om Goebbels bekrefter ikke dette synet på Goebbels og det nasjonalsosialistiske venstre. Goebbels fremstår i hans bok snarere som lojal mot, og ideologisk overbevist av, Hitler. Longerich, *Goebbels: A Biography [e-bok for Android]*, e-bok side 1590 og 1745.

I etterkrigstiden oppsto en debatt om det nasjonalsosialistiske venstres uavhengighet og ensartethet i forholdet til moderpartiet NSDAP. Otto Strasser gikk ut av NSDAP i 1930 under slagordet «Die Sozialisten verlassen die NSDAP», og dannet gruppen «Revolutionäre Nationalsozialisten».¹⁰ Otto Strasser, som overlevde regimet og krigen, jobbet siden for å skape et inntrykk av at han og broren hadde deltatt i en protestbevegelse mot Hitler. I Otto Strassers narrativ blandes hans protestbevegelse fra 1930 sammen med det nasjonalsosialistiske venstre som sådan. Otto Strasser har bidratt til forståelsen at «strasserisme» var et reelt og konkurrerende nasjonalsosialistisk alternativ til Hitlers nasjonalsosialisme også i andre halvdel av 1920-tallet.¹¹ Nåtidige skribenter og forleggere innen «det nye høyre», for eksempel Götz Kubitschek, omfavner og gir igjen ut bøker skrevet av Otto Strassers støttepillere etter 1930, og kaller det litteratur fra «venstresiden i NSDAP».¹²

Nyere litteratur har gått bort ifra tanken om «ett nasjonalsosialistisk venstre». Tim Brown beskriver historiografien om «the Nazi left(s)» som dominert av tre reduksjonistiske forståelser:

[1] [E]ither located solely in the ‘National Socialist left’ around the Strasser brothers [...]; [2] seen to be purely affective, a central component of Marxist interpretations; or [3] read backward from the Third Reich, with the regime’s actions after 1933 overwriting the beliefs and expectations of its followers before 1933.¹³

Tim Brown mener det kan være mer relevant å snakke om flere «Nazi lefts» snarere enn «the Nazi left». Han mener at de ideene om og versjonene av nasjonalsosialismen som kommer frem blant de man har plassert i «det nasjonalsosialistiske venstre» var helt forenlig med «hovedstrøms» nasjonalsosialisme.¹⁴ Nasjonalsosialismen var i det hele tatt en så fleksibel

¹⁰ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 292.

¹¹ Denne fortellingen kom Otto Strasser med gjennom en rekke bøker publisert etter krigen. Se for eksempel Otto Strasser, *Mein Kampf: Eine politische Autobiografie*, Frankfurt am Main: Heinrich Heine Verlag, 1969. I tillegg fikk han drahjelp i dette revisjonistiske arbeidet av Douglas Reed med den apologetiske boken *The Prisoner of Ottawa: Otto Strasser*, London: Cape, 1953.

¹² Mariam Lau, «Götz Kubitschek: Eigentlich alles wie im Wendland», *Die Zeit*, 32, 2. august 2017.

¹³ Timothy S. Brown, *Weimar Radicals: Nazis and Communists Between Authenticity and Performance*, New York: Berghahn Books, 2009, 52.

¹⁴ Ibid.: 53. Se også Anders G. Kjøstvedt som mener appell til arbeidere i sosiale spørsmål og radikal antikapitalisme var «[...]perfectly ingrained with a National Socialist *Weltanschauung*[...]» Anders Granås Kjøstvedt, «Hitler's metropolis? The National Socialist Movement in Berlin 1925 – 1933», Doktorgradsavhandling, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2009, 303.

ideologi at velgerne kunne ha diverse tilhørigheter og interesser og likevel finne resonans i nasjonalsosialistisk ideologi.¹⁵

Litteraturen om de enkelte nasjonalsosialistene denne studien tar for seg er begrenset. Den litteraturen som tar for seg Reventlow, Jung og Klagges etter 1933 er enda mer sparsom. Reventlows virksomhet som *völkisch*-skribent og journalist er dekket i en artikkel av Joseph B. Neville jr.¹⁶ og en doktoravhandling av Horst Boog¹⁷. Neville er den eneste av de to som skriver lengre om Reventlow etter 1933. Han beskriver Reventlow som en skribent som måtte vokte seg for ikke å provosere partiledelsen etter 1933.¹⁸ Boogs avhandling handler kun om Reventlows tenkning før han trer inn i politikken. Boog kaller Reventlow en «outsider» fra en adelig overklassebakgrunn som jobbet som en journalist – et typisk yrke i mellomsjiktet.¹⁹ En samtidig med Reventlow, Ernst Niekisch, kalte interessant nok også Reventlow for en «outsider» i partiet etter 1933, men da på grunnlag av at han mente Reventlow hadde lite innflytelse under det nasjonalsosialistiske regimet.²⁰

En systematisk undersøkelse av Klagges' bibliografi og verdenssyn er skrevet av Holger Germann.²¹ Han mener Klagges endrer interesseområde etter 1933. Klagges gikk i en «innere Emigration» etter maktovertakelsen, ifølge Germann. Det er en svakhet ved hans undersøkelse at den i stor grad bygger på et upublisert manuskript Klagges forfattet i 1970, *Im Umgang mit Adolf Hitler*. Manuskriptet er utilgjengelig fordi det er i hendene på Klagges' datter.²² Rudolf Jung er det ikke skrevet mye om. Det finnes leksikonartikler om hans aktivitet

¹⁵ Brown, *Weimar Radicals*, 53. Denne forståelsen av nasjonalsosialismens fleksibilitet er viktig i fremstillingen av nasjonalsosialismens suksess i Peter Fritzsche, *Rehearsals for Fascism: Populism and Political Mobilization in Weimar Germany*, New York: Oxford University Press, 1990, 235.

¹⁶ Neville, «Ernst Reventlow».

¹⁷ Boog, «Graf Ernst zu Reventlow (1869 – 1943)».

¹⁸ Neville, «Ernst Reventlow».

¹⁹ Boog bruker både det engelske uttrykket «Outsider» og det tyske «Aussenseiter». Se Boog, «Graf Ernst zu Reventlow (1869 – 1943)», 122-123. I innholdsfortegnelsen til avhandlingen lister Boog opp en tilsynelatende mye lenger avhandling som fortsetter etter overskriften «Inhalt des Ungedruckten Teiles». I den upubliserte delen har han en underoverskrift som kan si noe mer om Boogs inntrykk av Reventlow etter 1933. Underkapittel D. 3. d. heter: «Der Aussenseiter und die Partei. Mit dem Strasserflügel für Sozialismus gegen Hitler. [...] Innerparteiliche Opposition ohne Führung 1927 – 1933». Ibid.: 4. De påfølgende kapitlene heter tilsynelatende: «E. Reventlow und das Dritte Reich. E.1. Reventlows politische Kapitulation vor Hitler [...] E.2. Der gebrochene Reventlow: Akklamation und Resignation. Der Rückzug ins Politisch-Unverbindliche.» ibid. Universitetsbiblioteket i Heidelberg har heller ingen kopi av den utrykkede delen. Boog døde i 2016.

²⁰ Ernst Niekisch, *Gewagtes Leben: Begegnungen und Begebnisse*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1958, 183.

²¹ Holger Germann, *Die Politische Religion des Nationalsozialisten Dietrich Klagges: Ein Beitrag zur Phänomenologie der NS-Ideologie*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995.

²² Ulrich Menzel, *Professor oder Regierungsrat? Hitlers Einbürgerung in Braunschweig Zwischen Provinzposse und Weichenstellung zur Machtergreifung*, utg. 110, Braunschweig: Technische Universität Braunschweig, 2013, 111. Det har ikke vært mulig å få tak i manuskriptet til denne oppgaven.

i NSDAP.²³ Oppgaven vil derfor i større grad enn når det gjelder de to andre forfatterne hvile på primærkilder i vurderingen av Jungs erfaringer etter 1933.

1.4 Kilder

De primærkildene som er brukt i denne oppgaven omfatter hovedsakelig argumenterende og systematiserende tekster av de tre forfatterne. For å danne grunnlag for en forståelse av miljøet er det også studert tekster av andre forfattere fra miljøet Jung, Reventlow og Klagges deltok i. Oppgaven vil ta for seg tekster fra to forskjellige perioder i tysk historie. For å få et grep om hva KV-miljøet var og hva deltakerne sto for er det brukt primærkilder fra 1925 – 1932. Kildene fra den andre perioden, de første årene av det nasjonalsosialistiske regimet 1933 – 1938, vil bli sammenliknet og diskutert i lys av tekstene fra den første perioden. I kartleggingen av KV-miljøet er det viktig å være kritisk til sekundærlitteratur fra, eller som tar utgangspunkt i, personer med interesse av å fremstille historien på en bestemt måte. Man skal alltid være på vakt for fremstillinger med slagside. Likevel står studier av personer i tilknytning til KV-miljøet i en særstilling siden flere av deltakerne i miljøet har vært forsøkt fremstilt i et annet, og noen ganger bedre, lys enn det har vært grunn til.²⁴

For å danne grunnlag for en forståelse av KV-miljøet, har jeg prioritert å lese tekster av Jung, Klagges og Reventlow i tidsskriftet *Die Nationalsozialistischen Briefe*²⁵ (heretter kalt NS-brevene), som kom ut på Kampf-Verlag under forutsetning av ikke å være et partiorgan. NS-brevene skulle være et åpent forum for diskusjon av nasjonalsosialistiske program, ideologi og målsetninger. Dessuten tar oppgaven utgangspunkt i et programutkast for NSDAP, skrevet av Gregor og Otto Strasser, samt Joseph Goebbels.²⁶ Goebbels' dagbøker er også brukt som et referansepunkt for å kunne rekonstruere historien om KV-miljøet og de tre

²³ Hermann Weiss, *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1998, 250. Joachim Lilla m.fl., *Statisten in Uniform: Die Mitglieder des Reichstags 1933 – 1945*, Düsseldorf: Droste, 2004, 287-288.

²⁴ Eksempler på slike fremstillinger er Reed, *The Prisoner of Ottawa: Otto Strasser*; Bernhard Strasser, Vitneutsagn, «Gregor and Otto Strasser - A Footnote to the History of Germany», 1953, Institut für Zeitgeschichte i München (IfZ), ZS-1822; Hovdkinn, «Joseph Goebbels og sosialismen». Lars Preus viser at Hovdkinn var medlem i nynazistiske grupper på 1970-tallet, se Lars Preus, «Bakover mot det nye Norge: Ideologisk utvikling innen norsk nynazisme 1967 – 1985», Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2014, 23. Frank Bajohr viser også hvordan fortellingen om det tidligere medlemmet av KV-miljøet Karl Kaufmann har blitt feilaktig fremstilt etter krigen, se Frank Bajohr, «Gauleiter in Hamburg. Zur Person und Tätigkeit Karl Kaufmanns», *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte* 2, 1995, s. 267-295.

²⁵ Samtlige av brevene finnes som trykte og innbundne faksimiler ved IfZ.

²⁶ Gregor Strasser m.fl., Programutkastet «Der nationale Sozialismus. Dispositionsentwurf», «Denkschrift «Der nationale Sozialismus» und Entgegnungen von Hermann Fobke, «Frederik» und Rudolf Haase», 1925, Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BA), NS 26/896, fol. 1.

forfatterne.²⁷ I oppgaven er hovedsakelig Hitlers *Mein Kampf*²⁸ brukt som referanse til hans tanker og oppfatninger, for å kunne sammenlikne disse med oppfatningene til de andre studieobjektene. I tillegg til Hitler er også noen tekster av partiets selverklærte «offisielle programmatiker» Gottfried Feder brukt for å etablere hva som var partiledelsens forståelse av nasjonalsosialisme.²⁹ Til slutt har jeg undersøkt politiets hovedkvarter i Berlins personmapper (*Personendossiers*) på Klagges og Reventlow i Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, for å finne ytterligere informasjon om de to.³⁰ Jung har ingen personmappe lagret i Bundesarchiv Berlin.

Primærkildene fra den andre perioden 1933 – 1938 består først og fremst av monografier fra de tre forfatterne. Oppgaven legger mest vekt på monografiene: *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*³¹ (1933) av Jung; *Geschichte als nationalpolitische Erziehung*³² (1936) og *Idee und System*³³ (1934) av Klagges; og *Nationaler Sozialismus im neuen Deutschland*³⁴ (1932) av Reventlow. Disse verkene vil først og fremst bli sett i sammenheng med forfatternes tidligere tekster, men også i sammenheng med sekundærlitteratur om de tre forfatterne og utviklingen og etableringen av det nasjonalsosialistiske regimet etter 1933. Tekster som er skrevet av forhenværende deltakere i KV-miljøet, skrevet etter 1945, behandles ikke som primærkilder til studiet av perioden 1925 – 1938.

Det er noen primærkilder som hadde vært relevante å studere til denne oppgaven, men som har blitt valgt vekk både på grunn av oppgavearbeidets tidsbegrensning og fordi de har vært utilgjengelige under arbeidet. Det har for eksempel ikke vært tid til å lese Ernst

²⁷ Jeg har brukt utgaven redigert av Elke Fröhlich: Joseph Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, red. Elke Fröhlich, München: K.G. Saur, 1987.

²⁸ I denne studien er en kritisk og kommentert utgave av *Mein Kampf* benyttet, alle sidehenvisninger til bøkene er til de følgende to verkene: Adolf Hitler, *Mein Kampf: Eine Kritische Edition, bind I*, red. Christian Hartmann, et al., München: Institut für Zeitgeschichte, 2016; Adolf Hitler, *Mein Kampf: Eine Kritische Edition, bind II*, red. Christian Hartmann, et al., München: Institut für Zeitgeschichte, 2016.

²⁹ Blant de tekstene som er brukt er Gottfried Feder, *Der Deutsche Staat auf Nationaler und Sozialer Grundlage*, München: Franz Eher, 1935. Feder refererte til seg selv som «Der Programmatiker der Bewegung» i 1926, se Albrecht Tyrell, «Gottfried Feder – Der gescheiterte Programmatiker» i *Die Braune Elite I: 22 Biographische Skizzen*, (red.) Ronald M. Smelser og Rainer Zitelmann Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994, 28-40.

³⁰ «Ernst Graf zu Reventlow: Zusammenstellung von Daten aus seinem politischen Werdegang», Landeskriminalpolizeiamt-Berlin, BA, NS 26/2529, fol. 1; «Personendossier des Ernst Graf zu Reventlow», Polizeipräsidium-Berlin, 1930 – 1931, BA, NS 26/1363, fol. 1; «Personendossier des Dietrich Klagges», Polizeipräsidium-Berlin, 1931, BA, NS 26/1356, fol. 1.

³¹ Rudolf Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, Aussig: N.S.P.-Verlag, 1933.

³² Dietrich Klagges, *Geschichte als Nationalpolitische Erziehung*, Frankfurt am Main: Verlag Moritz Diesterweg, 1936.

³³ Dietrich Klagges, *Idee und System: Vorträge an der Deutschen Hochschule für Politik über Grundfragen Nationalsozialistischer Weltanschauung*, Leipzig: Armanen-Verlag, 1934.

³⁴ Ernst Graf zu Reventlow, *Nationaler Sozialismus im Neuen Deutschland*, Berlin: Zeitgeschichte Verlag, 1932. Denne boken kom først ut i 1932, men kom i nytt opplag i 1933. Boken er skrevet i troen på at nasjonalsosialistene innen kort tid kommer til å ta over makten. Både på grunn av det nye opplaget og måten den er skrevet på er boka lest i sammenheng med de andre bøkene fra etter maktovertakelsen.

Reventlows ukeavis *Reichswart* som kom ut over en lang periode av hans liv, 1920 – 1936. Det kunne vært aktuelt å bruke Alfred Rosenbergs ideologiske drøftinger i *Mythus*³⁵ og dessuten lese mer i avisa *Völkischer Beobachter*³⁶ som han var redaktør for. Disse kunne blitt brukt som supplement til Hitlers *Mein Kampf* i kartleggingen av partiledelsens oppfatninger. Dessuten kunne en lesning Werner Jochmanns samling av dokumenter fra NSDAPs fremvekst i Hamburg gi mer innsikt i utviklingen av partiorganisasjonen i Nord- og Nordvest-Tyskland.³⁷ Disse kildene er imidlertid prioritert bort.

1.5 Teori

I denne oppgaven er det anvendt en sosiologisk teori av Rainer M. Lepsius for å prøve å forklare hvordan NSDAP kom til makten gjennom det demokratiske systemet i Weimar-repubikken. Lepsius forsøker å forklare stabiliteten i det tyske partisystemet fra 1871 til 1928. Han baserer analysen på en teori om dannelsen av strukturelt betingede «sosial-moralske miljøer» (*Sozialmoralische Milieus*), forkortet «sosialmiljøer».³⁸ Begrepet «sosialmiljø» kommer han fram til fordi han trengte en sosialmoralsk enhet som ikke var like statisk som «klasse». Sosialmiljøene er heller ikke partipolitiske bevegelser, kun forent i politisk mobilisering. Det tyske samfunnet var organisert i komplekse konfigurasjoner av religiøs konfesjon, regional tilhørighet, sosial bakgrunn, yrkestilhørighet og økonomisk situasjon.³⁹ Miljøbegrepet er en mer fleksibel modell enn en klasse, siden deltakerne i prinsippet ikke var bundet til ett sosialmiljø. En industriarbeider kunne for eksempel ha identitet både som del av «arbeiderklassen» og som katolikk, noe som åpner for tilhørighet til to forskjellige sosialmiljøer.

³⁵ Alfred Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der Seelischgeistigen Gestaltenkämpfe Unserer Zeit*, München: Hoheneichen-verlag, 1930.

³⁶ En god og usedvanlig kildenær gjennomgang av *Völkischer Beobachter* mellom 1920 – 1933 er skrevet av Detlef Mühlberger, *Hitler's Voice: The Völkischer Beobachter, 1920 – 1933 - Bind I og II*, Oxford: Peter Lang, 2004.

³⁷ Werner Jochmann, *Nationalsozialismus und Revolution: Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg, 1922 – 1933 Dokumente*, Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1963.

³⁸ Rainer M. Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur: zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft» i *Deutsche Parteien vor 1918*, (red.) Gerhard Albert Ritter, Köln: Kiepenheuer Witsch, 1973, 61-62 og 68. Lepsius avleder sitt begrep «sosialmiljø» fra Maurice Duvergers teori om at førpolitiske «meningsfellesskap» forbundet med religion, sosiale sjikt og standstilhørighet danner grunnlaget for den politiske mobiliseringen og organiseringen av velgere. Se Maurice Duverger, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London: Methuen, 1954.

³⁹ Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 67-68.

Lepsius peker ut fire sosialmiljøer som han mener eksisterte i løpet av perioden 1871 – 1928: et liberalt, et konservativt, et katolsk og et sosialistisk sosialmiljø. De dominerende politiske partiene representert i Tyskland i perioden sprang ut av, og mobiliserte velgere i disse sosialmiljøene.⁴⁰ Lepsius mener å finne at partiene ble fikserte til disse sosialmiljøene. Sosialmiljøene var lite tilpasningsdyktige og søkte ikke konsensus, selv om velgergrunnlaget forandret seg under de økonomiske krisene på 1920- og 1930-tallet. Dermed falt fler og fler velgere utenfor, eller mellom, de etablerte sosialmiljøene. På den måten ble partisystemet ustabil. Nasjonalsosialistene kunne vinne stemmer blant de desintegreerte velgerne som ikke lenger identifiserte seg med de etablerte sosialmiljøene.

Et poeng som ikke kommer helt klart fram hos Lepsius, og som er viktig for denne oppgaven, er hva som skjer med de som faller utenfor de eksisterende sosialmiljøene. Blir de miljøløse? Det som ikke forklares hos Lepsius, er eksempler på fellesskapsdannelser utenfor de etablerte sosialmiljøene som var representert i parlamentet.⁴¹ Dette er et spørsmål som har berøringspunkter med forskningen på «*mass society*» på 1950- og 1960-tallet.⁴² Disse forskerne la vekt på at tradisjonelle sosiale bånd ble brutt under industrialiseringen og moderniteten på en slik måte at menneskene ble rotløse og begynte å søke nye former for mening. Disse meningsøkende velgerne ble mobiliserbare for ekstreme bevegelser, ifølge *mass society*-forskningen.⁴³ Sivil foreningsaktivitet, der man kunne danne seg nye fellesskapsbånd, ble sett på som en aktivitet som forhindret meningstapet, følelsen av splittelse i samfunnet og mobiliseringen til ekstreme partier. Det *mass society*-forskerne ikke belyser like godt som noen nyere forskningsbidrag gjør, er hvordan aktiviteten i det sivile organisasjons- og foreningslivet dannet nye meningsfellesskap som fylte behovet for mening og tilhørighet, men som aktivt rettet seg mot enhver form for demokratisk orden i Weimarrepublikken.⁴⁴ Lepsius' sosialmiljømodell vil derfor suppleres med noen refleksjoner om hva som skjedde utenfor de etablerte sosialmiljøene og utenfor de representative organene under Weimarrepublikken.

⁴⁰ Sammensetningen av sosialmiljøene vil bli presentert mer utførlig i kapittel 2.1.

⁴¹ Dette bør ikke forstås som kritikk av Lepsius. Han tar hovedsakelig for seg perioden 1871 – 1914 for å forklare hvordan partisystemet i Weimar ble til. Argumentet bygger snarere videre på hans teoretiske fundament.

⁴² To sentrale verker fra denne forskningslitteraturen er Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Co., 1951; William Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Glencoe: Free Press, 1959.

⁴³ Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, 34-35.

⁴⁴ Sheri Berman viser hvordan neo-Toquevilleianismens tro på den demokratiserende effekten av sivil forenings- og forsamlingsaktivitet, ikke kan forklare demokratiets sammenbrudd i Weimarrepublikken. Se Sheri Berman, «Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic», *World Politics* 49, 1997, s. 401-429.

Det har vært noen forsøk på å forklare hva som skjer med de rotløse, eller miljøløse personene som faller utenfor de etablerte sosialmiljøene. Peter Longerich har foreslått at et femte sosialmiljø oppstår i form av «*völkischbewegung*».⁴⁵ Völkischbevegelsen var en svært sammensatt gruppe som identifiserte seg med ideer innenfor samlebetegnelsen «*völkisch*». Ian Kershaw kaller fenomenet «the *völkisch* pool of ideas».⁴⁶ De mest utbredte ideene i dette reservoaret av ideer var troen på at den tyske nasjonen var i forfall og at den måtte reddes. For å snu den degenererende tendensen måtte det tyske folk vende tilbake til sine kulturelle og rasemessige røtter.⁴⁷ Antisemittisme og avvísningen av alt og alle som ikke tilhørte det tyske rasemessige fellesskapet var også dominerende ideer i bevegelsen.⁴⁸ Til slutt var bevegelsen skeptisk til modernisering, med den begrunnelse at moderniteten hadde ført Tyskland stadig lengre unna en fortidig, førmoderne, harmonisk tilstand.⁴⁹ Stefan Breuer mener imidlertid at völkischbevegelsen ikke utgjør et eget sosialmiljø fordi «sie steht keineswegs für ein völlig eigenes Wert- und Normsystem, das durch einen Hiatus von anderen Wert- und Normensystemen getrennt wäre».⁵⁰ Völkischbevegelsen kombinerte for eksempel en konservativ forestilling om at ulikhet i samfunnet var naturlig, med en liberal tanke om en harmonisk tilstand i fremtiden basert på det tyske tidligmoderne samfunnet. I tillegg var bevegelsen kjennetegnet av at medlemmene hyppig byttet mellom foreninger med mer eller mindre tilknytning til völkischbevegelsen.⁵¹

⁴⁵ Peter Longerich, *Deutschland 1918 – 1933: Die Weimarer Republik Handbuch zur Geschichte*, Hannover: Fackelträger Verlag, 1995. Longerich er ikke alene om denne tolkningen av völkischbevegelsen, se også Ascan Gossler, «Friedrich Lange und die «Völkische Bewegung» des Kaiserreichs», *Archiv für Kulturgeschichte* 83, 2, 2001, s. 377-412: 378-379.

⁴⁶ Ian Kershaw, *Hitler: A Biography*, New York: W.W. Norton & Co, 2008, 81. Det er forfatterens egen kursivering i sitatet.

⁴⁷ Ideer om at den tyske kulturens og nasjonens karakter kommer til uttrykk gjennom en tysk *Geist des Volks*, er blant annet inspirert av tenkningen til Johan Gottfried Herder. Se Johann Gottfried Herder, *Kritische Wälder, Oder Betrachtungen, die Wissenschaft und Kunst des Schönen Betreffend nach Maasgabe Neuerer Schriften: Bind 1 Erstes Wäldchen*, Riga: Hartknoch, 1769, 36. Herder mente et hvert folk har en ånd som gjør det unikt. Ånden har oppstått i tilknytning til landets særegne naturforhold og uttrykker seg gjennom alle delene av folkets kultur. Jfr. Trude Evenshaug, «Monrad og den offentlige mening: en lesning av filosofen M. J. Monrads deltakelse i det offentlige ordskiftet 1845 – 1891», Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2006, 91. Ideen om at folkeånden var betinget av å tilhøre den tyske rase er en kobling som tilsynelatende ble vitenskapelig legitimert under utbredelsen av sosialdarwinismen på slutten av 1800 og starten av 1900-tallet. Den siste forståelsen av folkeånden ble dominerende blant *völkisch*-ideene.

⁴⁸ Med en gang man begynner å peke på ideologiske trekk i en slik sammensatt bevegelse, velger man også vekk noen trekk og ideer som man også kan vise at florerte i en så løs bevegelse som völkischbevegelsen. Derfor er ikke innholdet i völkischbevegelsen utbrodert i denne oppgaven. Det regjerte heller ingen autoritativ definisjon eller systematisk innholdsbeskrivelse av det som var «*völkisch*» i samtiden. Se Hitler, *Mein Kampf bind II*, 970, fotnote 26.

⁴⁹ Stefan Breuer, *Die Völkischen in Deutschland: Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008, 12-13.

⁵⁰ *Ibid.*: 143.

⁵¹ *Ibid.*

Völkischbevegelsen vil ikke bli behandlet som et eget sosialmiljø i denne oppgaven. Til det er bevegelsen for sammensatt. Det er likevel ingen tvil om at det fantes en utbredt foreningsvirksomhet og forlagsvirksomhet med appell til *völkisch*-ideer. Breuer nevner mer enn 20 aviser og tidsskrifter med svært ulike interessefelt som appellerte til slike ideer. Oppgaven tar utgangspunkt i at KV-miljøet er et nasjonalsosialistisk meningsfellesskap som på lik linje med andre nasjonalsosialistiske miljøer appellerte og sympatiserte med ideer som ble utvekslet i völkischbevegelsen. «Miljø» defineres i Bokmålsordboka blant annet som «omgivelser som et individ eller en gruppe lever i og blir påvirket av».⁵² KV-miljøet skilte seg fra andre miljøer i NSDAP ved å ha visse felles oppfatninger om enkelte sider ved nasjonalsosialismen. Andre ord som kunne vært brukt er «subkultur» eller «delkultur» i nasjonalsosialismen. Sub- eller delkulturer kjennetegnes ved kun å ha en felles fortolkningskultur (*Deutungskultur*). Et miljø kjennetegnes ved en felles levemåte (*Lebensweise*).⁵³ Oppgaven vil argumentere for at KV-miljøet hadde sammenfallende livserfaringer, selv om de kom inn i forlagsvirksomheten med ulike religiøse og regionale tilhørigheter.⁵⁴ Den tyske statsviteren Karl Rohes miljøbegrep, som først og fremst handler om at deltakerne lever på en bestemt måte når de deltar i miljøet, vil bygges ut ved å ta hensyn til fortidige erfaringer aktørene hadde gjort seg. Det er ikke mulig å avgjøre om deltakerne hadde en felles levemåte i de årene de deltok i miljøet, men det er mulig å peke på noen erfaringsmessige fellestrekk i for eksempel sosial bakgrunn, generasjonslikheter og erfaringer i årene 1914 – 1925.

1.6 Videre studier

Det er noen spørsmål som er oppdaget i arbeidet med denne oppgaven som kunne vært utforsket mer. Det kunne for eksempel vært interessant å lese Reventlows avis *Reichswart* i perioden 1933 – 1936. Avisen kunne gitt tydeligere svar på hvorfor og på hvilken måte

⁵² Bokmålsordboka på nett fra Universitetet i Bergen og Språkrådet 2017 [Lastet ned 13.3.2018].

⁵³ Karl Rohe, *Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland: Kulturelle Grundlagen Deutscher Parteien und Parteiensysteme im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992, 19-20.

⁵⁴ Reventlow kom for eksempel fra en aristokratisk familie. Jung følte seg som en tysker som levde som diaspora både i keiserriket Østerrike-Ungarn og i den Tsjekiske republikk. Dietrich Klagges var utdannet lærer, og kom fra en familie med en far som jobbet som skogvokter. Gregor Strasser klarte seg relativt bra under hyperinflasjonen siden han kom hjem fra krigen med høyskoleutdannelse og drev et eget apotek i Landeshut i Bayern. Kilder til disse opplysningene og opplysninger om de øvrige medlemmene av miljøet vil bli oppgitt i kapittel 3.1 – 3.3.

Reventlow ble en «outsider» i partiet. Dessuten kunne Klagges' lærebøker i historie, *Volk und Führer*⁵⁵, leses i lys av hans tanker og meninger på 1920-tallet.

Gregor Strassers biograf, Udo Kissenkoetter, peker på en interessant kontinuitet i Strasser-brødrenes tenkning som kunne vært undersøkt nærmere. Kissenkoetter mener brødrene var inspirert av sin far til å lese økonomiteoretikeren Silvio Gesell (1862 – 1930). Gesell utviklet en teori om et rentefritt økonomisk system og var en konkurrerende teoretiker med Gottfried Feder.⁵⁶ Rudolf Jung, som er studert i denne oppgaven, refererer i en bok fra 1933 til Gesells pengepolitiske reformforslag.⁵⁷ Det er mulig det finnes en slags økonomi-teoretisk idetradisjon som preget miljøet i Kampf-Verlag. I så fall hadde det vært interessant å lese tekster fra Kampf-Verlag i lys av Gesells økonomiske teorier.

⁵⁵ Dietrich Klagges og Walter Franke, *Volk und Führer: Deutsche Geschichte für Schulen 7*, Frankfurt am Main: M. Diesterweg, 1943.

⁵⁶ Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 91-101.

⁵⁷ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, 81.

2 Folkepartiet som lyktes

Miljøet som har blitt kalt «det nasjonalsosialistiske venstre» opererte i en periode da NSDAP forsøkte å mobilisere så mange velgere som mulig. Da partiet i 1925 ble reetablert, etter det feilslåtte kuppforsøket i 1923, bestemte Hitler at partiet skulle søke makt gjennom de demokratiske institusjonene. Partiet begrenset ikke appellen til en bestemt gruppe, definert av sosioøkonomisk situasjon eller religiøs overbevisning. NSDAP lanserte seg, på lik linje med flere andre partier, som «folkeparti» for å trekke til seg velgere fra alle deler av landet og fra alle samfunnslag.⁵⁸

Det er imidlertid begrensende å betrakte nasjonalsosialismens fremvekst kun innenfor rammen av den kortvarige Weimarrepublikken. NSDAP ble, sammen med en rekke andre partier, opprettet som en reaksjon mot de eksisterende partienes manglende evne til å tilpasse seg de nye forutsetningene for det tyske samfunnet etter 1918. Verken krigen eller hyperinflasjonen forrykket på noe grunnleggende vis stabiliteten i det eksisterende partisystemet⁵⁹, men under den store depresjonen brøt stabiliteten i partisystemet sammen. Sammenbruddet i partisystemet kan forklares med at det hadde oppstått en avstand mellom interessene til de eksisterende sosialmiljøene som var representert i Riksdagen, og velgermassene. Denne avstanden mellom miljøene og velgerne hadde utviklet seg allerede før første verdenskrig, men ble stadig større som følge av krigserfaringen og hyperinflasjonen. Dette kapittelet vil gjøre rede for hvordan avstanden mellom de politiske institusjonene og borgernes interesser oppsto. Deretter vil kapittelet drøfte noen grunner til at NSDAP lyktes best av de nye folkepartiene med å trenge inn i vakuumet av urepresenterte interesser i de formelle politiske institusjonene.

2.1 Partier mobiliserer i sosialmiljøer

Tyskland ble en nasjonal enhet relativt sent sammenliknet med andre europeiske land. Det gjorde også at de nasjonale demokratiske institusjonene ble opprettet sent.⁶⁰ Da Weimarrepublikken ble dannet, hadde partisystemet i parlamentet utviklet seg noe siden det første

⁵⁸ Berman, «Civil Society», 414.

⁵⁹ Med «partisystemet» menes den konstellasjonen av partier som til enhver tid er representert i parlamentet.

⁶⁰ Det hadde imidlertid vært lokale og regionale demokratiske tradisjoner i for eksempel enkelte hanseatiske byer og i Baden. Dessuten var Tysklands rike foreningsliv en viktig arena for utviklingen av en demokratisk kultur både blant arbeiderne og i borgerlige kretser. Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800 – 1866: Bürgerwelt und starker Staat*, München: C.H. Beck, 1983, 268-269.

riksdagsvalget i 1871. Den viktigste forskjellen mellom 1871 og 1918 var at et sosialistisk sosialmiljø hadde blitt representert i parlamentet i form av *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD). Innen første verdenskrig hadde sosialdemokratene mobilisert omtrent en tredjedel av alle stemmene. Deres oppslutning kom hovedsakelig fra den organiserte arbeiderklassen som selv hadde en arbeiderklasseidentitet.⁶¹

Det tyske partisystemet reflekterte allerede eksisterende strukturbetingelser og ordensforståelser som eksisterte før 1871.⁶² Som et analytisk grep kan man dele denne strukturen inn i fire sosialmiljøer. Av de sosialmiljøene som var mobilisert i 1871, var et liberalt, et katolsk, et konservativt og et sosialistisk. Ved siden partiene med tilknytning til disse fire sosialmiljøene var også noen minoritetspartier og regionale partier representert i Riksdagen.⁶³ Slike kategoriseringer vil alltid medføre en viss unøyaktighet. Denne inndelingen er ikke dekkende for å gi et bilde av de komplekse og til dels overlappende skillelinjene mellom interesser i den tyske velgermassen, men den gir en grov oversikt over de menings- og interessefelleskapene som ble mobilisert i 1871. Det fantes andre sosialmiljøer under keisertiden og under Weimarrepublikken, men i perioden 1871 – 1925 var det i all hovedsak disse miljøene som klarte å mobilisere til politisk representasjon.

Miljøene var ikke klassebestemte, de var en kompleks sammensetning av forskjellige tilhørigheter og forutsetninger. Blant de faktorene som definerte miljøene, var religiøs konfesjon, regional tilhørighet, sosial bakgrunn, yrkestilhørighet og økonomisk situasjon. Stabiliteten i partisystemet kom av systemets umiddelbare forbindelse til etablerte sosialmiljøer. Miljøene eksisterte forut for det samlede Tysklands representative politiske institusjoner og fortsatte å virke utenfor disse. Partiene var miljøenes partipolitiske manifestasjon.⁶⁴ Lepsius' hovedpoeng er at «[d]ie Parteien bleiben [*sic*] auf die einmal politisch mobilisierten Gesinnungsgemeinschaften fixiert und haben damit Konflikte ritualisiert und

⁶¹ Mange av de som kan regnes som hånd- eller kroppsarbeidere, og som gjerne sorteres under «arbeiderklassen», stemte ikke på de to sosialistiske partiene SPD og KPD. E. P. Thompson skriver om sin forståelse av den selverkjennende arbeiderklassen: «[...] class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared), feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and as against other men whose interests are different from (and usually opposed to) theirs»; E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth: Penguin, 1968, 9.

⁶² Hans Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich, 1871 – 1918*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994, 79-80.

⁶³ Jeg bruker her Rainer Lepsius' definisjon inndeling og kartlegging av sosialmiljøer og politiske partier i Tyskland mellom 1871 og 1928. Se Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 64-66 og 76-77.

⁶⁴ *Ibid.*: 67-68.

verewigt, die den Demokratisierungsprozess subkulturell überformten und hemmten.»⁶⁵

Tabell 1 viser en viss kontinuitet i de fire sosialmiljøenes oppslutning blant velgerne. Den sterkeste utviklingen finnes i økende oppslutning til det sosialistiske sosialmiljøet. Ser man på Tabell 2 er det tydelig at sosialmiljøenes representasjon i Riksdagen forholdt seg ganske likt helt frem til og med riksdagsvalget i 1928. Det er bare de liberale partiene som tapte mye oppslutning jevnt gjennom hele Weimar-perioden.

Tabell 1. Tabell over riksdagsvalg 1871 – 1912⁶⁶

Valgår	Konservative			Liberale		Zentrum		Sosialister		Øvrige	
	VD%	VO%	N	VO%	N	VO%	N	VO%	N	VO%	N
1871	51	23	9	40	15	19	7	3	1	15	6
1874	60	14	7	39	20	28	14	7	4	12	6
1877	60	18	10	38	20	25	13	9	5	10	5
1878	63	27	15	33	19	23	13	8	4	9	5
1881	56	24	12	37	19	23	12	6	3	9	5
1884	60	22	12	37	21	23	13	10	5	8	5
1887	77	25	19	36	27	20	15	10	8	9	6
1890	71	19	13	34	25	19	15	20	14	8	6
1893	72	19	15	27	20	19	19	23	18	12	9
1898	68	16	12	24	18	19	22	27	21	14	12
1903	76	14	13	23	22	20	20	32	30	12	11
1907	84	14	15	25	28	19	22	29	33	13	14
1912	85	12	15	26	31	16	20	35	43	11	13

Tabell 1. Valgdeltakelse i prosent (VD %), valgoppslutning i prosent (VO %) og absolutte antall stemmer (N) i 100 000 fordelt på parti. Avrundet til nærmeste hele prosent og 100 000.

⁶⁵ Ibid.: 62. Min oversettelse: «Partiene forble fiksert til meningsfellesskaper som var politisk mobilisert og dermed ritualiserte og foreviget de konflikter som formet og hemmet demokratiseringsprosessen.»

⁶⁶ Kategoriseringen i konservative, liberale, katolsk (*Zentrum*) og sosialister er basert på Lepsius' inndeling av de tyske partiene før første verdenskrig. Tallene er hentet fra *ibid.*: 63. Tallene er kontrollert imot, og partiinformasjonen er hentet fra, statistisk årbok for Det tyske riket. Kaiserliches Statistisches Amt, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1884*, Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, 1884, 139. Kaiserliches Statistisches Amt, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1914*, Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, 1914, 342. Følgende partier er regnet med til de ulike sosialmiljøene: konservative (*Deutschkonservative Partei* og *Deutsche Reichspartei*), liberale (*Nationalliberale Partei*, *Freisinnige Vereinigung*, *Freisinnige Volkspartei* og *Deutsche Volkspartei*), sosialister (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*). Kategorien «Øvrige» er sammensatt av forskjellige mindre partier; blant andre lokale minoritetspartier som representerte dansker, polakker, franskmenn, men også kategoriene «Andere Parteien» og «Unbestimmt und zersplittert».

Tabell 2. Tabell over riksdagsvalg 1919 – mars 1933⁶⁷

Valgår	DNVP			DVP og DDP		Zentrum og BVP		SPD, USPD og KPD		Øvrige		NSDAP	
	VD %	VO %	N	VO %	N	VO %	N	VO %	N	VO %	N	VO %	N
1919	83	10	31	23	70	20	60	45	139	2	5	-	-
1920	79	15	42	22	62	18	51	42	117	3	9	-	-
Mai 1924	77	20	57	15	43	17	49	33	97	7	22	7	19
Des. 1924	79	21	62	16	40	17	53	35	106	6	19	3	9
1928	76	14	44	14	42	15	47	40	124	10	30	2	8
1930	81	7	24	8	29	15	51	38	132	9	32	18	64
Juli 1932	83	6	22	2	8	16	57	36	132	2	8	37	137
Nov. 1932	80	8	30	3	10	15	53	37	132	3	9	33	117
Mars 1933	88	8	31	2	7	14	54	30	120	1	4	44	173

Tabell 2. Valgdeltakelse i prosent (VD %), valgopplutning i prosent (VO %) og absolutte antall stemmer (N) i 100 000 fordelt på parti. Avrundet til nærmeste hele prosent og 100 000.

En skillelinje i det nydannede partisystemet, som på ingen måte var ny, var en religiøs grensedragning. Otto von Bismarcks *Kulturkampf* mot den politiske innflytelsen til den katolske kirke, skjerpet skillene mellom den stadig mer sekulære staten og den katolske minoriteten i Tyskland.⁶⁸ Under det første riksdagsvalget i 1871 konsoliderte det katolske miljøet seg i partiet Zentrum. Miljøets versjon av den rette sosialmoraliske orden var basert på skolastisk tro på en naturlig gudgitt orden i spørsmål om eiendomsrett, sosiale forskjeller og standsprivilegier.⁶⁹ Partiet var preget av indre heterogenitet siden katolisismen som politisk identitetsmarkør transcenderte klasseskilnelinjer, yrkesidentiteter og regionale identiteter for de som levde i «diaspora» i føderalstater med protestantisk majoritetsbefolkning. Dermed kunne ikke Zentrum ta standpunkt i sosiale spørsmål uten å miste mange velgere.⁷⁰ Det katolske sosialmiljøet bedrev dermed et forsvar for sin posisjon som minoritet som over tid isolerte partiet fra velgernes interesseutvikling. Zentrum er kanskje det mest idealtypiske eksempelet på at Lepsius' sosialmiljøer ritualiserer og foreviger de opprinnelige konflikt-dimensjonene, noe som gjør miljøene statiske og lite egnet til å tiltrekke seg nye velgere når velgergrunnlaget endrer seg. Tabell 1 og 2 viser at Zentrums prosentvise opplutning forble

⁶⁷ Tabellen er basert på tall fra Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 63. Statistischen Reichsamts, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1933*, Berlin: Reimar Hobbing, 1933, 539. Følgende partinavn er forkortet, med deres respektive sosialmiljø i parentes: *Deutschnationale Volkspartei* (konservative), *Deutsche Volkspartei* og *Deutsche Demokratische Partei* (liberale, hhv. nasjonalliberale og venstreliberale), *Bayerische Volkspartei* (katolsk), *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (stilte til valg 1919 – 1930) og *Kommunistische Partei Deutschlands* (sosialistisk). «Øvrige» er en sammenslått kategori av de mindre oppføringene: *Deutsches Landvolk*, *Deutsche Bauern Partei*, *Landbund*, *Reichspartei des Deutschen Mittelstand*, *Deutsch-Hannoversche Partei* og «Andere Parteien».

⁶⁸ Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich, 1871 – 1918*, 83.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 70.

forholdsvis stabil hele perioden 1871 – 1933 – med unntak av valget i 1874, som var midt under Bismarcks *Kulturkampf*. Dessuten dabbet den prosentvise oppslutningen av, litt etter litt, gjennom hele Weimar-perioden.

Det liberale sosialmiljøet var delt i et nasjonalliberalt parti, *Deutsche Volkspartei* (DVP), og ett venstreliberalt parti *Deutsche Demokratische Partei* (DDP). Splittelsen av det liberale sosialmiljøet har røtter tilbake til forfatningskonflikten mellom deres liberale forløper *Fortschrittspartei* og Bismarck.⁷¹ Skillet mellom de to liberale retningene utviklet seg på slutten av 1800-tallet til å handle om de venstreliberales krav om mer demokratisering, sikkerhet for presse- og forsamlingsfrihet og likestilling av alle trossamfunn, inkludert jøder. De nasjonalliberale var tilhengere av en form for et parlamentarisk monarki. De støttet også en rask industrialisering. Dette skillet mellom nasjonalliberale og venstreliberale fulgte med inn i Weimarrepublikken, selv om velgere også gikk mellom de to partiene.⁷²

Det konservative miljøet hadde sitt tyngdepunkt i områdene øst for elva Elbe i Nordøst-Tyskland. Miljøet hadde en tiltakende appell til folk med agrarinteresser på slutten av 1800-tallet.⁷³ De konservative hadde en orientering mot det førindustrielle samfunnet og spilte på standsmessige verdier også etter første verdenskrig. «Bund der Landwirte» var det største interesseforbundet for landbruksinteresser under keiserriket og en premissleverandør for det konservative sosialmiljøet.⁷⁴ Gjennom påvirkning fra forbundet var det konservative sosialmiljøet og de konservative partiene i Riksdagen tidlige eksempler på at *völkisch*-ideer ble en del av den daglige politikken.⁷⁵ *Völkisch*-idealer, slik som blodets tilhørighet til jorda man jobber med og motstand mot moderniseringen, ble gjort om til politiske programmer. Antisemittismen ble på lang sikt mer sosialt akseptert, selv om de uttalte antisemittiske konservative partiene oppnådde begrenset oppslutning ved valgene før første verdenskrig.⁷⁶

Systemet fremsto forholdsvis stabilt inntil Den store depresjonen. Integreringen av den «kulturelle arbeiderklassen» i 1887 er samtidig et tegn på at systemet var litt fleksibelt. Likevel hadde sosiale og kulturelle endringer, særlig i yrkesgruppene i mellomsjiktet, innen 1929 forrykket grunnlaget denne stabiliteten hvilte på.

⁷¹ De liberale ble splittet mellom de som støttet Bismarck og kongen, selv om de hadde gått utenfor sine konstitusjonelle makter i opprustingspolitikken, og de som ønsket en mer moderat rustingspolitikk. Gerhard Albert Ritter, *Deutsche Parteien vor 1918*, Köln: Kiepenheuer Witsch, 1973, 187.

⁷² Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich, 1871 – 1918*, 82.

⁷³ Ibid.: 86.

⁷⁴ Hans-Peter Ullmann, *Interessenverbände in Deutschland*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988, 93.

⁷⁵ Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich, 1871 – 1918*, 85.

⁷⁶ Ibid.: 86. Se Figur 1 side 47 for oversikt over de konservative partienes oppslutning før første verdenskrig.

2.2 Sosialmiljøene og partiene sementeres, velgergrunnet forandres

De sosiale og kulturelle forutsetningene for den tyske befolkningen endret seg mye i løpet av perioden 1870 – 1914. I takt med disse endringene endret også innbyggernes interesser seg. Tyskland ble gjenstand for en rask industrialisering som førte til at gamle solidaritetsbånd ble brutt og ulikhetene i samfunnet økte.⁷⁷ Antallet industriarbeidere økte som et resultat av automatisering i landbruket og håndverksyrkene.⁷⁸ Demokratiseringsprosessen førte også med seg at en rekke likhetsprinsipper ble institusjonelt gjennomført, selv om deler av befolkningen enten var imot eller ikke støttet disse endringene.⁷⁹ Samfunnet ble dermed gjenstand for en ny moralsk orden basert på likhetsprinsipper som det ikke fantes noe enighet om. SPD klarte heller aldri å lansere seg som et samlingsparti for alle arbeidere. Appellen til SPD forble begrenset til det sosiokulturelle miljøet som identifiserte seg med arbeiderklassen.

Det etablerte partisystemet, fundamentert i sosialmiljøer utenfor politikken, viste seg å være robust. Da Weimarrepublikken ble dannet etter krigen, mobiliserte partiene stemmer i de samme sosialmiljøene som før krigen.⁸⁰ Konsekvensene av første verdenskrig – ikke minst det lange oppgjøret etter krigen – gjorde derimot avgrunnen mellom de politisk representerte miljøene og de brede velgermassenes interesser enda større. Sosialmiljøene integrerte seg ikke i de republikanske, politiske institusjonene og konvergente ikke mot en politisk konsensus.⁸¹ Forskjellige forestillinger om et nasjonalt fellesskap var utbredt i flere av sosialmiljøene, men det var ingen enighet eller vilje til å bli enige om den rette fordelingen av materielle goder i samfunnet.⁸²

⁷⁷ Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 56.

⁷⁸ Wolfgang Köllmann, «Politische und Soziale Entwicklung der Deutschen Arbeiterschaft 1850 – 1914» i *Deutsche Parteien vor 1918*, (red.) Gerhard Albert Ritter, Köln: Kiepenheuer Witsch, 1973, 316.

⁷⁹ Blant de sosiale likhetsprinsippene som ble til lovendringer var sykeforsikring (1883), ulykkesforsikring (1884), alders- og uføreforsikring (1889) *ibid.*: 320.

⁸⁰ Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 62. Gerald Feldman skriver også at revolusjon og kontinuitet i 1918 – 1919 ikke er gjensidig utelukkende prosesser: Gerald D. Feldman, *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914 – 1924*, New York: Oxford University Press, 1993, 87.

⁸¹ Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 68. Lepsius skriver at denne prosessen er dekkende for å forstå flere av partiene under Weimarrepublikken. I mer homogene miljøer er det fare for at ledelsen i partiet aktivt ekskluderer de marginale oppfatningene. Interessene til miljøets ledende representanter blir i slike situasjoner kommunisert som gruppens interesser. Dermed forlater de med marginale oppfatninger miljøet og partiet, og handlingsrommet til kommende ledere av miljøet blir ytterligere innskrenket. På den måten kan miljøer bli mer og mer homogenisert og isolert i en sirkulær prosess mellom lederskap og medlemsmasse. Lepsius mener denne prosessen foregikk i flere partier samtidig i Weimarrepublikken. Det førte til at velgerne enten byttet til et politisk parti de mente i større grad representerte deres interesser, eller ble stående utenfor de etablerte sosialmiljøene som var representert i parlamentet.

⁸² *Ibid.*: 78.

Selv om Tyskland var preget av et rikt foreningsliv og høy organisasjonsgrad, integrerte ikke sivilsamfunnet innbyggerne i det politiske. De politiske partiene, med unntak SPD, KPD og Zentrum, var ikke etablert på «grasrota». De borgerlige partiene bar et preg av elitisme og var forholdsvis inaktive mellom valgene.⁸³ Dermed var foreningene alternative arenaer for å danne fellesskapsfølelse. Sivilsamfunnet ble snarere et sted de fant støtte når de politiske institusjonene viste seg å være uvillige til, eller ikke evnet å ta vare på deres interesser. I sivilsamfunnet ble ikke velgerne mobilisert til politisk handling, de ble snarere mobilisert utenfor, og ofte mot, det politiske.⁸⁴ Særlig utenfor storbyene, blant offentlige tjenestemenn (*Beamte*), ansatte som jobbet i det private som ikke var kroppsarbeidere (*Angestellte*) og andre som jobbet i de frie yrkene (som for eksempel leger, advokater, forfattere og kunstnere), var organisasjonsetableringen tiltakende etter første verdenskrig.⁸⁵ Foreningene kunne bygge broer over partiuenigheter blant liberale, konservative og demokrater, men de var ofte utelukkende for dette mellomskiktet mellom kroppsarbeidere og overklassen. Fellesskapsfølelsen i foreningene ble uttrykt gjennom antisosialistiske og antirepublikanske holdninger.⁸⁶ Tysklands rike sivile foreningsliv fungerte ikke integrerende i en neo-Toquevilleiansk forstand;⁸⁷ De sivile foreningene ble et samlingssted for de som hadde gitt opp de politiske organisasjonene og institusjonene. De politiske partiene var ikke tilstrekkelig etablert på grasrota, dessuten var de organisert innenfor, snarere enn på tvers av, de eksisterende skillelinjene i det tyske samfunnet. Foreningene kunne til og med ta på seg sosiale oppgaver når staten kuttet i velferdsgodene.⁸⁸

Krigserfaringen hadde ført til store sosiale endringer i samfunnet. Mange kvinner og ungdommer hadde blitt satt i arbeid. Arbeidere var flyttet til store boligkomplekser som lå langt unna hjemstedet deres. De tradisjonelle sosiale båndene som tidligere preget disse arbeiderne ble brutt.⁸⁹ Dessuten hadde krigen skapt et nasjonalt økonomisk problem som skulle vise seg å bli uoverstigelig. Den økonomiske planleggingen av krigen inneholdt ikke bare en forutsetning om at krigen skulle bli kort, men at den måtte bli kort. Da krigen trakk ut,

⁸³ Berman, «Civil Society», 410.

⁸⁴ Ibid.: 411.

⁸⁵ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 76.

⁸⁶ Ibid.: 77.

⁸⁷ For et forsvar av sivilsamfunnets integrerende kraft, se for eksempel Robert D. Putnam m.fl., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993, 89-90.

⁸⁸ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 76. Berman, «Civil Society», 417. Otto Strasser jobbet selv frivillig i en forening som ga veteraner utdanning etter første verdenskrig. Veteranene hadde ifølge Bernard Strasser ingen annen mulighet til å skaffe seg en utdanning på den tiden. Strasser, «Gregor and Otto Strasser», *IfZ*, ZS-1822, 3.

⁸⁹ Gerald D. Feldman, *Vom Weltkrieg zur Weltwirtschaftskrise: Studien zur Deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 1914 – 1932*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984, 15.

kunne man se tegn til inflasjon allerede under krigen. Seierherrenes krav om krigsreparasjoner forverret denne situasjonen ytterligere.⁹⁰

Hyperinflasjonen (1921 – 1924) skyldtes delvis at Tyskland ikke hadde lykkes i å få bukt med krigsinflasjonen. I tillegg hadde manglende betaling av krigsreparasjoner ført til at Frankrike og Belgia okkuperte det industritunge Ruhrområdet. Som en passiv respons på okkupasjonen begynte regjeringen å trykke penger for å finansiere den daglige driften. Tiltakene som skulle stabilisere økonomien under okkupasjonen trigget hyperinflasjonen. Denne skjerpede inflasjonen gikk ut over alle i det tyske samfunnet, men ingen ble hardere rammet enn den delen av befolkningen som verken var kroppsarbeidere eller tilhørte det øverste sjiktet i befolkningen. «Mellomsjiktet» besto blant annet av eierne av små og mellomstore bedrifter, *Angestellte*, og andre *geistige Arbeiter*.⁹¹ Hyperinflasjonen forverret de eksisterende problemene og gjorde det umulig å vende tilbake til førkrigssamfunnet. Mange i disse yrkesgruppene måtte ta opp kroppsarbeid for å ha en levelig inntekt.⁹²

Statsansatte opplevde også at deres økonomiske situasjon raskt ble dårligere. Reallønna var 39 – 75 % lavere på slutten av 1923 enn den hadde vært i 1913. Dessuten var deres formuer forsvunnet i inflasjonen.⁹³ Kroppsarbeidernes situasjon også katastrofal under inflasjonen men siden de vanligvis ikke hadde eiendom eller formue hadde de heller ikke noen verdier å tape.⁹⁴ Arbeiderne erfarte at mange av de sosiale og velferdsmessige godene de hadde kjempet frem ble fjernet under inflasjonen. Forholdet mellom arbeidsgiverne og arbeiderne gikk tilbake til førkrigstilstanden.⁹⁵

På tross av disse store sosiale omveltningene gjennomgikk maktforholdet mellom de partiene som var representert i Riksdagen forholdsvis små endringer. Den største forskjellen var at de liberale mistet mesteparten av sin oppslutning. De liberale hadde mistet stemmer helt siden 1870, men oppslutningen om liberalismen forvitret helt etter hyperinflasjonen. Tidligere liberale velgere søkte til de mange ulike protestpartiene som ikke tilhørte noen av de

⁹⁰ Nominallønna til både arbeidere og statsansatte steg kraftig under krigen, mens reallønna sank med inntil 50%. Se Feldman, *The Great Disorder*, 82-84.

⁹¹ Berman, «Civil Society», 415. Feldman, *The Great Disorder*, 528. Skillet mellom *Angestellte* og *Arbeitern* er først og fremst et juridisk skille som blant annet avgjør arbeids- og sosialrettslige betingelser for et arbeidsforhold. *Angestellte* var ikke en del av produksjonskjeden, hadde fast lønn og var ikke betydelig medeier i et selskap. Det er Gerald Feldman bruker også uttrykket *geistiche Arbeitern*. Begrepet viser til mennesker som ikke jobber med kroppen, men som jobber med hodet.

⁹² Feldman, *The Great Disorder*, 609.

⁹³ Ibid.: 807.

⁹⁴ Ibid.: 609.

⁹⁵ Feldman, *Vom Weltkrieg zur Weltwirtschaftskrise*, 187.

dominerende sosialmiljøene.⁹⁶ Dessuten sto mange av de som gjerne regnes til arbeiderklassen utenfor den organiserte arbeiderklassen.⁹⁷ Disse var dermed ikke deltakere i det sosialistiske sosialmiljøet som stemte på enten SPD, *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (USPD, etablert 1917) eller *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD, etablert 1914). Mange kvinner forlot arbeidsmarkedet tidlig og tradisjonelle kjønnsrollemønstre var et hinder for deres deltakelse i arbeiderpartiene eller fagforeningene. Dermed var det mange kvinner som ikke deltok på de viktigste arenaene der arbeiderklasseidentiteter ble dannet.⁹⁸ Mange statsansatte, funksjonærer, handelsmenn og eiere av mellomstore eller små bedrifter måtte også ta opp kroppsarbeid seg eller ble arbeidsledige som følge av stabiliseringstiltakene. Dessuten var deres økonomiske situasjon relativt forverret i et slikt omfang at det var vanskelig å skille den fra en vanlig industriarbeider.⁹⁹

De eksisterende sosialmiljøene var ikke fleksible nok til å integrere de velgerne som ble løsrevet under hyperinflasjonen. Snarere tvert imot hadde sosialmiljøene en tendens til å sjalte ut marginalmeningene i jakten på egen autonomi.¹⁰⁰ Ved opprettelsen av Weimarrepublikken hadde flere av de gamle partiene i det liberale og det konservative sosialmiljøet lansert seg som «*Volksparteien*». De nye folkepartiene som var dannet etter krigen, klarte likevel ikke å samle folket om en felles nasjonal identitet. Det liberaldemokratiske *Deutsche Demokratische Partei* (DDP) mistet mesteparten av sine velgere etter hyperinflasjonen, da ingen lenger trodde på det liberale prosjektet. Det nasjonalliberale *Deutsche Volkspartei* (DVP) gjorde det litt bedre i riksdagsvalget i desember 1924, men ble et helt marginalt parti under Den store depresjonen. Det er flere grunner til at DVP ble marginalisert i forbindelse med depresjonen. Den populære og modererende lederfiguren Gustav Stresemann døde i oktober 1929, noe som førte partiet i en mer konservativ retning. Partiets koalisjon med SPD røk i mars 1930, fordi SPD ikke ville være med på å kutte arbeidsløshetsstrygden.¹⁰¹ Folkepartiene lyktes ikke med å appellere til hele folket slik de ønsket. Det eksisterte aldri noen konsensus om den materielle orden i Tyskland. Etter kuttene i arbeidernes sosiale goder og mellomsjiktets negative klassereise, var man ikke

⁹⁶ Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 66.

⁹⁷ Timothy W. Mason, *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the National Community*, Providence: Berg, 1993, 56.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Larry Eugene Jones, «The Dying Middle: Weimar Germany and the Fragmentation of Bourgeois Politics», *Central European History* 5, 1, 1972, s. 23-54: 25.

¹⁰⁰ Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 68.

¹⁰¹ Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich*, New York: The Penguin Press, 2004, 247.

nærmere noen konsensus i 1925 enn man hadde vært tidligere. Nasjonalsosialistene i NSDAP gikk til valg mot det politiske etablissementet. NSDAP var ikke det eneste, men det mest suksessfulle folkepartiet som gikk til valg for å fjerne det liberale demokratiet og den eksisterende politiske orden.

2.3 NSDAP mot den borgerlige eliten

Spørsmålet om hvordan nasjonalsosialistene klarte å etablere seg som det største blant de nasjonalistiske høyreekstre partiene, er et spørsmål som bare kan antydningvis besvares i dette formatet.¹⁰² Det viktigste for denne oppgaven blir å forklare den rollen ideologisk fleksibilitet og instrumentell propaganda spilte for NSDAPs suksess.

Etter første verdenskrig var NSDAP bare ett av mange høyreekstre partier og organisasjoner som ble dannet.¹⁰³ Mange av disse sprang ut av völkischbevegelsen, som hadde preget tysk kultur siden nasjonsdannelsesprosessen fra starten av 1800-tallet. Forholdet mellom völkischbevegelsen og NSDAP har vært omdiskutert, og var omdiskutert i samtiden. Hitler skriver om *die völkische Weltanschauung* i *Mein Kampf*. For ham er det viktig å fremstille NSDAP som instrument for å virkeliggjøre *die völkische Weltanschauung*, slik den marxistiske partiorganisasjonen skulle bane veien for internasjonalismen.¹⁰⁴ Det er likevel et debattert spørsmål om NSDAP ble Völkischbevegelsens politiske instrument, eller om bevegelsen selv ble brukt som et mobiliseringsgrunnlag for NSDAPs ambisjoner.¹⁰⁵ Stefan Breuer mener Hitlers «Volksstaat» ikke var en stat preget av *völkisch*-ideer, eller styrt av folk med slike ideer.¹⁰⁶ Breuer legger spesielt vekt på at Völkischbevegelsen hadde et samfunnsideal forankret i en fortidig harmonisk tilstand. Moderniseringen av samfunnet hadde rykket samfunnet vekk fra denne harmonien.¹⁰⁷ Det er viktig å understreke at NSDAP spilte på det samme harmonibegrepet. Ideen om et «organische Volksgemeinschaft» er et

¹⁰² For mer utfyllende diskusjoner av nasjonalsosialistenes fremgang i Weimarrepublikken, se for eksempel: Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*; Hans Mommsen m.fl., *The Rise and Fall of Weimar Democracy*, Chapel Hill, North Carolina: University of North Carolina Press, 1996.

¹⁰³ Kershaw, *Hitler: A Biography*, 81. En av NSDAPs forløpere var *Deutsche Arbeiterpartei* (DAP), stiftet i 1919 av blant andre Anton Drexler. DAP sprang ut av en gren i *Freien Arbeiterausschuss für einen guten Frieden* i München. Se Konrad Heiden, *Geschichte des Nationalsozialismus: Die Karriere einer Idee*, Berlin: Rowohlt, 1932, 12. Dette flerleddede opphavet er ikke viktig i seg selv, men det vitner om organisasjonsviljen i etterkrigstiden (1918 – 1920).

¹⁰⁴ Hitler, *Mein Kampf bind II*, 985.

¹⁰⁵ Ian Kershaw tolker det slik at Hitler i stor grad populariserte ideer som ikke var hans egne, men at denne praksisen også tjente andres interesser enn bare hans. Kershaw, *Hitler: A Biography*, 81.

¹⁰⁶ Breuer, *Die Völkischen in Deutschland*, 251.

¹⁰⁷ *Ibid.*: 12-13.

eksempel på det. Uttrykket spiller på at delene av fellesskapet er som organer som er avhengig av hverandre og må være friske for å kunne fungere i harmoni. Breuer mener dette først og fremst var et retorisk virkemiddel. De som appellerte til *völkisch*-idealer under Weimarrepublikken kom i mindre grad i viktige posisjoner med reell innflytelse under det nasjonalsosialistiske regimet. Dette gjaldt, ifølge Breuer, tidligere sentrale folk som Anton Drexler, Hermann Esser og Gottfried Feder. Til og med Alfred Rosenberg fikk en relativt uviktig stilling, i alle fall fra andre halvdel av 1930-tallet.¹⁰⁸ Hitler tok sikte på at nasjonalsosialismen skulle erstatte *völkisch*-bevegelsen.¹⁰⁹

Etter 1925 var NSDAP fortsatt bare en av mange antirepublikanske høyreekstreme partier. Dessuten skilte det seg ikke nevneverdig fra de øvrige organisasjonene eller partiene som appellerte til *völkisch*-bevegelsen.¹¹⁰ Det særlig to trekk ved NSDAPs mobilisering som bør trekkes frem for å forklare hvordan partiet lyktes i å lansere seg som det beste alternativet for de som ville forkaste republikken. Det ene er NSDAPs engasjement utenfor de politiske institusjonene, i sivilsamfunnet. Det andre er den ideologiske fleksibiliteten og den målrettede instrumentelle propagandaen.

Etter reetableringen av partiet i 1925, siktet NSDAP seg inn på de som var blitt desillusjonerte av den vanlige partipolitikken. Ved å utnytte eksisterende nettverk av foreninger, lokale aviser og frivillige organisasjoner vant NSDAP terreng blant velgere som ikke lenger hørte til bestemte sosialmiljøer.¹¹¹ *Kleinarbeit* var et fenomen nasjonalsosialistene begynte med særlig etter 1925. Anders Kjøstvedt forklarer at *Kleinarbeit* «refers to the conscious and systematic attempt to bring National Socialism or representatives of the National Socialist movement into areas and spaces which had proven to be rather unassailable by mass propaganda».¹¹² Nasjonalsosialistene forsto at nettverksbygging på uformelle arenaer, både i de politiske organisasjonene og i det sivile samfunnet, var et langt mer

¹⁰⁸ Ibid.: 248. Øystein Sørensen skriver også at Hitler betrodde til noen partifeller i 1942 at han ikke hadde orket å lese hele *Mythus* som må betraktes som Rosenbergs *magnus opus*. Øystein Sørensen, *Drømmen om det fullkomne samfunn: Fire totalitære ideologier – én totalitær mentalitet?*, Oslo: Aschehoug, 2012. Reinhardt Bollmus er en av de som har gått lengst i å relativisere Rosenbergs betydning, og betydningen av ideologi som sådan, i det nasjonalsosialistiske regimet. Se Reinhard Bollmus, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1970.

¹⁰⁹ Breuer, *Die Völkischen in Deutschland*, 242.

¹¹⁰ Kjøstvedt, «Hitler's metropolis?», 25.

¹¹¹ Berman, «Civil Society», 420.

¹¹² Kjøstvedt, «Hitler's metropolis?», 42.

effektivt virkemiddel enn store mønstringer og utdeling av flygeblader, når målet var å nå ut til nye velgere.¹¹³

Kleinarbeit var en form for mykere og mer subtil påvirkning enn den fysiske og aksjonspregede propagandastilen som blant annet brunskjortene i *Sturmabteilungen* (SA) utøvde – en stil som ofte førte til voldelige oppgjør med kommunister.¹¹⁴ Disse to metodene for å mobilisere velgere, og, etter maktovertakelsen, å mobilisere befolkningen for det nasjonalsosialistiske prosjektet, ble benyttet simultant. Likevel kunne den agitasjonspregede tilnærmingen til mobilisering komme i konflikt med den infiltrerende og argumenterende tilnærmingen. SAs tidvis brutale fysiske kamp kunne for eksempel undergrave NSDAPs løfter om å skaffe seg makt gjennom demokratiske institusjoner.¹¹⁵

Den nasjonalsosialistiske ideologien var fleksibel nok til å kunne snakke til mange forskjellige sosiale grupper og mennesker med ulike identiteter. Det fantes riktig nok noen uimotsigelige grunnprinsipper: avvisning av marxismen; antisemittisme, selv om denne også kom i ulike former; det rasemessige fellesskapets moralske forrang; avvisning av det liberale demokratiet; og troen på en forestående nasjonal gjenfødelse eller fornyelse. Antikapitalisme er bevisst ikke tatt med, da denne kom til uttrykk på så forskjellige måter at det er upresist å kalle det et grunnprinsipp. Disse prinsippene etterlot likevel et stort rom for individuell utfoldelse; man kunne selv tolke sine viktigste interesser og overbevisninger inn i den nasjonalsosialistiske ideologien. Utfoldelsesmuligheten var vel å merke forbeholdt de medlemmene av det tyske samfunnet som ikke ble aktivt ekskludert fra nasjonalsosialistenes forestilte fellesskap.¹¹⁶

Den nasjonalsosialistiske propagandaen og uformelle nettverksbyggingen var hovedsakelig instrumentell og ble tilpasset det publikumet de ønsket å nå på bestemte arbeidsplasser, i bestemte organisasjoner eller blant publikum med bestemte interesser.¹¹⁷ Statistiske undersøkelser av forskjellige yrkesgruppers oppslutning om NSDAP viser at partiet langt på

¹¹³ Ibid.: 43.

¹¹⁴ Under den store depresjonen i Berlin måtte for eksempel korpset av nasjonalsosialister som skulle ut for å representere nasjonalsosialismen orienteres om marxisme og sine meningsmotstandere for å være bedre rustet til imøtekomme argumenter fra sosialistene. Dietrich Klagges' *Kampf dem Marxismus* ble brukt som litteratur til kurset. Ibid.: 48. For mer om hvilken rolle SA spilte i NSDAP med Gau-Berlin som eksempel, se Daniel Siemens, «Prügelpropaganda. Die SA und der Nationalsozialistische Mythos vom 'Kampf um Berlin'» i *Berlin 1933 – 1945. Stadt und Gesellschaft im Nationalsozialismus*, (red.) Michael Wildt og Christoph Kreutzmüller, München: Siedler, 2013, 36-37.

¹¹⁵ Kjøstvedt, «Hitler's metropolis?», 31-32.

¹¹⁶ Moritz Föllmer, «Was Nazism Collectivistic? Redefining the Individual in Berlin, 1930 – 1945», *Journal of Modern History* 82, 2010, s. 61-100: 74-75.

¹¹⁷ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 234. Brown, *Weimar Radicals*, 47.

vei lyktes med å tiltrekke seg stemmer og medlemmer med ulike yrker og sosial bakgrunn.¹¹⁸ NSDAP klarte dermed å bli et *Volkspartei* som overskred de gamle sosialmiljøene, selv om partiets oppslutning ikke var like sterk i alle miljøer. Katolikker og arbeidere i større byer ble i mindre grad mobilisert av nasjonalsosialistene siden de allerede var integrert i meningsgivende politiske fellesskap i den katolske kirke og den organiserte arbeiderbevegelsen.¹¹⁹

Da de etablerte sosialmiljøene ble oppløst, var det ikke slik at individer ble revet løs fra sitt opprinnelige sosialmiljø og drev rundt i sivilsamfunnet helt til NSDAP kom og overbeviste dem om å stemme nasjonalsosialistisk. Særlig blant dem som tidligere hadde hatt en identitet i sin profesjon eller sosiale status – som for eksempel arbeidsløse eller proletariserte håndverkere, forretningseiere, leger, statsansatte eller advokater – dannet det seg etter hyperinflasjonen en erkjennelse av at mellomsjiktet ikke kunne forbli sekterisk. Yrkesgruppene erkjente at de ikke ville få gjennomslag om de kun representere sine særinteresser i politikken. Disse gruppene måtte også bli en disiplinert politisk masse.¹²⁰ Gjennom engasjement i sivile foreninger slik som *Stahlhelm*, *Landvolk*-bevegelsen og *Jungdeutsche Orden* dannet yrkesgruppene fra mellomsjiktet seg erfaringer av tilhørighet og samhold. Gamle yrkesstandsmessige (*ständische*) skillelinjer ble mer utydelige i disse foreningene.¹²¹ Det dannet seg en borgerlig enighet i de sivile organisasjonene.

Enigheten hadde også sine begrensninger. Det gikk noen klare skillelinjer mellom de ulike yrkesgruppene i mellomsjiktet. En av disse skillelinjene gikk mellom en elite i borgerskapet og de underrepresenterte, store yrkesgruppene i mellomsjiktet. Ingen av de borgerlige partiene, kanskje med unntak av *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP), lyktes med å bli folkepartier. Ernst Reventlow noterte seg 1932: «In Weimar traten damals manche neuen Parteien auf, aber kein einziger neuer Gedanke».¹²² De appellerte ikke en gang til brorparten av mellomsjiktet i befolkningen. Særlig håndverkere og de som eide mindre

¹¹⁸ Oversikten vi har fra medlemsregistrene til NSDAP er sikrere enn oversikten over den sosiale profilen til de som stemte NSDAP ved valgene. Det er fordi medlemmene måtte fylle ut «yrke» på innmeldingsskjemaet til partiet. De fleste som studerer velgernes sosiale profil må nøye seg med å sammenlikne valgoppslutning med offisiell befolkningsstatistikk for å få et overordnet inntrykk. Det finnes flere studier av den sosiale profilen til NSDAPs velgere og medlemmer som bekrefter at partiet appellerte til ulike lag i samfunnet, se for eksempel: Conan Fischer, *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*, Providence: Berghahn Books, 1996; Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919 – 1933*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1983; Richard F. Hamilton, *Who Voted for Hitler?*, Princeton: Princeton University Press, 1982.

¹¹⁹ Dick Geary, «Who Voted For the Nazis?», *History Today* 48, 10, 1998, s. 8-14.

¹²⁰ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 43.

¹²¹ Ibid.: 118 og 235.

¹²² Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 70.

forretninger forble under-representert i borgerlige partier i sentrum og på høyresiden, på tross av disse gruppenes størrelse i det store mellomsjiktet. De eksisterende borgerlige partiene, inkludert DNVP, var i større grad enn NSDAP opptatt av å inkludere interessene til vellykkede industrieiere og grossister.¹²³ Et av NSDAPs fortrinn sammenliknet med de andre «folkepartiene» var delvis å lykkes med mobiliseringen blant de arbeiderne som ikke hadde arbeiderklasseerfaringen.

I mobiliseringsarbeidet blant arbeidere spilte grasrotorganiseringen i form av *Kleinarbeit* en avgjørende rolle. Viktigst og mest utslagsgivende var likevel mobiliseringen i de underrepresenterte yrkesgruppene i mellomsjiktet, som selv hadde organisert seg i foreninger utenfor og imot det politiske etablissementet. De underrepresenterte yrkesgruppene i mellomsjiktet så i NSDAP det mobiliserende potensialet et masseparti kunne ha, noe de misunte arbeiderbevegelsen. Da den store depresjonen rammet Europa hadde det tyske samfunnet i løpet av de foregående 15 årene vært igjennom store sosiale endringer. Depresjonen styrket den allerede eksisterende fremmedgjøringen for demokratiet og elitene blant de underrepresenterte yrkesgruppene. Tendensen var særlig sterk blant dem som tidligere hadde hatt en høyere status under keiserriket.

¹²³ I *Deutsche Volkspartei (DVP)* var for eksempel grossister og industrieiere i flertall i partiets sentralkomite. I DNVP var ingen av representantene i sentralkomiteen håndverkere og kun et fåtall var forretningseiere. Se Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 194-195. Berman, «Civil Society», 417.

3 Miljøet i Kampf-Verlag 1925 – 1930

Hva som gjør at vi kan definere kretsen rundt Kampf-Verlag (KV) som et miljø som skiller seg fra, for eksempel, Hitlers egen krets i München, vil bli gjort rede for i dette kapittelet. Kapittelet vil gi en kort historisk oversikt over miljøets utvikling under Weimarrepublikken. Det vil også beskrive Strasser-brødrenes rolle, og introdusere personene analysen tar for seg. Til slutt presenteres noen politiske standpunkter som er typisk for dette miljøets versjon av nasjonalsosialismen, og som synliggjør meningsforskjeller mellom KV-miljøet og parti-ledelsen i München.

3.1 NSDAP etablerer seg i nord

Brødrene Gregor og Otto Strasser ble toneangivende personer i det nasjonalsosialistiske miljøet som oppsto i forbindelse med deres forlag Kampf-Verlag i Berlin. De er opphavet til det upresise navnet «strasserisme», som et navn på en spesielt antikapitalistisk form for nasjonalsosialisme.¹²⁴ Strasser-brødrene vokste opp i et katolsk hjem i Ober-Bayern sammen med ytterligere to brødre og en søster. Faren var en samfunnsengasjert, neo-konservativ debattant som skrev flere artikler og bøker under pseudonymet Paul Weger. Ifølge broren til Gregor og Otto, Bernard Strasser, prøvde brødrene hele livet å følge de samme målene som faren skisserte i sin bok *Der Neue Weg*: «the curing of ills brought about by international, liberal capitalism by the introduction of a form of socialism at the same time nationalist and Christian.»¹²⁵

Da krigen brøt ut i 1914, tjenestegjorde begge brødrene i militæret. Sammen med flere veteraner deltok de i *Freikorps* som slo ned den kortlivede bayerske rådsrepublikken i 1919.¹²⁶ Via kontakter han knyttet under krigen og kampen mot kommunistene, ble Gregor Strasser medlem i NSDAP i 1920. Otto ble først medlem i 1925. Gregor var involvert i «Ølkjellerkuppet» november 1923, men han slapp tidlig ut av fengsel da han ble valg til riksdagsrepresentant for det forente partiet *Nationalsozialistische Freiheitsbewegung* (NSFB).

¹²⁴ Biografer og Otto Strasser selv har etter andre verdenskrig brukt «strasserisme» som navnet på en ideologi som sto i motsetning til «Hitlerisme». Se Reed, *The Prisoner of Ottawa: Otto Strasser*, 31 og 44. Strasser, *Mein Kampf*.

¹²⁵ Bernhard Strasser, «Gregor and Otto Strasser», IfZ, ZS-1822, 1.

¹²⁶ *Die Freikorps* var paramilitære grupper i hele Tyskland, bestående av veteraner opprettet *ad hoc* for å bekjempe de sosialistiske opprørene sammen med *Reichswehr*-styrkene. I Bayern hadde drapet på den sosialdemokratiske politikeren Kurt Eisner 21. februar 1919 ført til voldsomme opprør og opprettelsen av en sosialistisk rådsrepublikk i München. Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 14.

Siden NSDAP var forbudt etter kuppforsøket, slo forhenværende medlemmer av NSDAP seg sammen med det eksisterende partiet *Deutschvölkischen Freiheitspartei* (DVFP) i oktober 1924 og dannet NSFB. DVFP (1922 – 1928) var et nasjonalistisk parti som appellerte til *völkisch*-ideer i Nord- og Nordvest-Tyskland. NSDAP og DVFP hadde i 1923 kommet til en enighet om at NSDAP skulle begrense seg til å ha Sør-Tyskland som «aktionsgebiete».¹²⁷ Da NSDAP ble gjenopprettet i 1925 lovet Hitler at partiet skulle komme til makten gjennom det demokratiske systemet. Det innebar også at partiet måtte aksjonere i hele Tyskland for å kunne vinne makten i parlamentet. Dermed røk samarbeidet i NSFB, NSDAP ble lansert i Nord- og Nordvest-Tyskland, og det på bekostning av forholdet til DVFP. Forholdet mellom DVFP og NSDAP var anspent etter gjenopprettelsen av NSDAP, siden de kjempet om de samme velgerne.¹²⁸ Hitler hadde imidlertid innreise- og taleforbud i Preussen. Gregor Strasser meldte overgang til NSDAP igjen under betingelse av at han ble Hitlers kollega og ikke hans underordnede i partiet.¹²⁹ Gregor Strasser fikk i oppgave å realisere NSDAP som det største nye nasjonalistiske folkepartiet i nord og nordvest. Bernard Strasser beskriver forflytningen som en ny mulighet for sine brødre: «[...] they saw an opportunity to carry on in North Germany which was altogether outside Hitler's sphere [...]. [Gregor strove] to guide the Party in North Germany and to make it independent of Munich's influence.»¹³⁰

3.2 Strasser-brødrene danner Kampf-Verlag

Kort tid etter at Gregor Strasser kom til Berlin spurte han Otto om hjelp til å starte et eget forlag. Høsten 1925 dannet de *Nationalsozialistische Briefe* (heretter NS-brevene). I 1926 grunnla de Kampf-Verlag (KV), hvis tidsskrifter tiltrakk seg flere produktive skribenter fra Berlin og de omkringliggende regionene. Blant dem var Dietrich Klagges (f. 1891), Ernst Graf zu Reventlow (f.1869) og Rudolf Jung (f. 1882). Klagges kom fra en familie der faren jobbet som skogvokter i Herringsen i nærheten av Soest. Klagges tjenestegjorde i infanteriet på vestfronten under første verdenskrig. Han ble så skadet at han ble tatt ut av militæret i

¹²⁷ Reimer Wulff, «Die Deutschvölkische Freiheitspartei 1922 – 1928», Doktorgradsavhandling, Universitetet i Marburg, 1968, 21-22.

¹²⁸ Ernst Reventlow, som var medlem i DVFP frem til 1927, skrev flere Hitler-kritiske tekster før han selv ble medlem i NSDAP. Neville, «Ernst Reventlow», 242. Se også Wulff, «Die Deutschvölkische Freiheitspartei 1922 – 1928», 162-163.

¹²⁹ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 10.

¹³⁰ Bernard Strasser, «Gregor and Otto Strasser», IfZ, ZS-1822, 5.

1916.¹³¹ Klagges hadde bakgrunn og utdanning som lærer og hadde jobbet som rektor, men i 1930 ble han på grunn av medlemskapet i NSDAP, fratatt jobben i skolen. Han slo seg heller opp som propagandataler i Braunschweig. Klagges ble etter et lokalt brakvalg for NSDAP i 1930 gitt sentrale poster i Braunschweigs regionale styringsapparat.¹³² Klagges var delaktig i at Hitler fikk tysk statsborgerskap i *Freistaat Braunschweig*.¹³³ Hitler var avhengig av det tyske statsborgerskapet for å kunne være kandidat til rikskanslerstillingen. Etter makt-overtakelsen i 1933 overtok Klagges embetet som ministerpresident i Freistaat Braunschweig. Klagges gikk inn i SS i 1934 og ble umiddelbart tildelt tittelen *Gruppenführer* for den 49. *SS-Standarte*, som var SS i Braunschweig. Han ble senere *Obergruppenführer* under Himmler i den sentrale SS-administrasjonen.¹³⁴

Som navnet til Ernst Christian Einar Ludwig Detlev, Graf zu Reventlow tilsier, kom han fra en gammel tysk adelsslekt. Han gikk imidlertid over til å bli journalist ved århundreskiftet – et typisk yrke i mellomsjiktet.¹³⁵ Reventlow var dermed en som kom «utenfra», med sin aristokratiske bakgrunn, og representerte mellomsjiktets interesser. Reventlow gikk i de første årene fra å skrive for den liberale avisa *Berliner Tageblatt*, til å engasjere seg i stadig mer nasjonalistiske redaksjoner med appell til *völkisch*-ideene.¹³⁶ Reventlow var eldre enn Klagges og Strasser-brødrene. Derfor hadde han rukket å etablere seg som en skribent og populær politiker innen *völkisch*-kretser med flere bokutgivelser før han stiftet bekjentskap med KV-miljøet.¹³⁷ Reventlow hadde tidligere hatt en lovende karriere i marinen, men han forlot den i 1899. Han ble trolig tvunget til det siden han hadde giftet seg med franske Marie Gabrielle Blanche (Comtesse d'Allemont).¹³⁸ Han ble valgt inn i

¹³¹ Germann, *Die Politische Religion*, 13.

¹³² Se avisutklippene fra *Der Angriff* 5. september 1931, 16. september 1931 og personbeskrivelsen for politirapporten om «Versammlungstätigkeit der NSDAP in Essen im Laufe des Monats Oktober», 8. januar 1931 i «Personendossiers Dietrich Klagges», Polizeipräsidium-Berlin, 1931, BA, NS 26/1356, fol. 1.

¹³³ Germann, *Die Politische Religion*, 16. Mellom 1918 og 1945 hadde det tidligere hertugdømmet Braunschweig status som en fristat, det vil si en føderalstat, som var medlem i Weimarrepublikken. Freistaat Braunschweig var en av de stedene der NSDAP dominerte statens *Landtag* (regionale parlament) allerede før 1933. Etter makt-overtakelsen fikk føderalstaten bestå under ledelse av ministerpresident Dietrich Klagges.

¹³⁴ Lilla m.fl., *Statisten in Uniform*, 312.

¹³⁵ Neville, «Ernst Reventlow», 229.

¹³⁶ Reventlow ble blant annet med i det nasjonalistiske og ekspansjonistiske *Alldeutscher Bund*, og var redaktør for deres *Alldeutsche Blätter*. Ibid.: 230.

¹³⁷ Se oversikt over Reventlows publiserte bøker per 23. juni 1931 i «Ernst Graf zu Reventlow: Zusammenstellung von Daten aus seinem politischen Werdegang», Landeskriminalpolizeiamt-Berlin, BA, NS 26/2529.

¹³⁸ Det preussiske innenriksministeriet førte en sak mot Reventlow i 1931 fordi Reventlow hadde omtalt seg selv med tittelen «Korvettenkapitän» fra tiden i marinen. I forbindelse med den saken kommer det fra motstridende kilder påstander om at Blanche var fra enten Elsass-Lothringen (da er hun «tysk») eller Paris. Dersom hun var fransk kunne det være gyldig grunn til å nekte Reventlow å tjenestegjøre i marinen. Ibid.

Riksdagen for DVFP, men gikk ut av partiet og meldte seg inn i NSDAP i 1927, det til tross for at han hadde markert seg som en skarp kritiker av Hitler tidligere. Reventlow byttet parti fordi han mente DVFP ikke forpliktet seg til sosial revolusjon.¹³⁹ Reventlow forble i partiet fram til han døde i 1943, og tok i en periode del i den antikirkelige organisasjonen *Deutsche Glaubensbewegung*. Etter maktovertakelsen og etter utrenskningene sommeren 1934 ble Reventlow isolert i partiet, men han fikk fortsette å publisere tidsskriftet *Reichswart* med underoverskriften «Wochenschrift für nationale Unabhängigkeit und deutschen Sozialismus».

Rudolf Jung var fra et område i nærheten av Plzen, som tilhørte keiserriket Østerrike-Ungarn da Jung ble født, men som ble til Den første tsjekkosllovakiske republikk etter første verdenskrig. Han var utdannet jernbaneingeniør og var politisk engasjert i området som kaltes Sudetenland – et område i Tsjekkia ved den tyske grensa med en stor tysktalende minoritetsbefolkning.¹⁴⁰ Jung deltok i et nasjonalistisk miljø som ville innlemme Sudetenland i ett forent tysk rike, med Det tyskromerske riket som ideal.¹⁴¹ Jung var med på å danne *Deutsche Arbeiterpartei* i 1903 i Aussig (Ústí nad Labem i dagens Tsjekkia). I 1918 byttet partiet navn til *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (DNSAP – til forskjell fra NSDAP).¹⁴² Jung og hans omgangskrets var altså tidligere ute enn Hitler og Anton Drexler med sammenstillingen av nasjonalisme og sosialisme. Jungs bok *Der nationale Sozialismus* (1919) ble skrevet før både Hitlers *Mein Kampf* og Alfred Rosenbergs *Mythus des 20. Jahrhundert*. Likevel ble Jungs tekster skjøvet i bakgrunnen, særlig av *Mein Kampf*, som ideologisk kjernelitteratur for NSDAP.¹⁴³ Jung bidro til KV-miljøet 1926 – 1930 fra sin satellittilværelse i Sudetenland. Han flyktet på grunn av sitt politiske engasjement for løsrivelse av Sudetenland til Tyskland i 1935. Der fikk han en varm velkomst og ble tilkjent medlemskap i NSDAP fra 1925 på grunn av hans engasjement i Tsjekkoslovakia.¹⁴⁴ Jung fikk deretter en bratt karrierekurve etter at han ble med i SS i 1936. Innen 1938 var han utnevnt til

¹³⁹ Neville antyder også andre forklaringer på hvorfor Reventlow byttet parti. Blant annet nevner han at Reventlow, i en samtale med Ernst Niekisch, skal ha røpet at han byttet parti av personlige økonomiske grunner. Neville, «Ernst Reventlow», 243-244.

¹⁴⁰ Weiss, *Biographisches Lexikon*, 250.

¹⁴¹ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschtum*, 8.

¹⁴² Rudolf Jung, «Die Entstehung des Tschechenstaates und die Sudetendeutsche Volksgruppe» i *Sudetendeutscher Schicksalskampf* (Leipzig: Bibliographisches Institut, 1938), 45. Weiss, *Biographisches Lexikon*, 250.

¹⁴³ Weiss, *Biographisches Lexikon*, 250.

¹⁴⁴ Lilla m.fl., *Statisten in Uniform*, 287.

SS-Oberführer og æres-Gauleiter. Jung satt også i Riksdagen fra 1936 – 1945. Karrieretoppen i det nasjonalsosialistiske regimet nådde han i 1942 da han ble SS-Gruppenführer.¹⁴⁵

3.3 Miljøet i Kampf-Verlag

De tre nasjonalsosialistene denne studien dreier seg om, inngikk i et fellesskap sammen med Strasser-brødrene og andre nasjonalsosialister i perioden 1925 – 1932. Andre har kalt dette fellesskapet for «Strasser-fløyen», eller det «nasjonalsosialistiske venstre».¹⁴⁶ I denne oppgaven er det valgt å bruke begrepet «KV-miljøet» om det nettverket som oppsto blant de som deltok i aktivitetene til «Kampf-Verlag». Lepsius bruker begrepet «*Sozialmoralische Milieu*» for å unngå fellene ved å bruke begrepet «klasse» når han skal beskrive de meningsfellesskapene (*Gesinnungsgemeinschaften*) som partiene sprang ut av. Han mener hvert miljø som klarte å mobilisere velgere hadde ulike strukturelle fellestrekk, slik som religion, regionale tradisjoner, økonomisk situasjon, yrkes- og standsmessig tilhørighet og kulturell orientering.¹⁴⁷ Miljøene er sosiokulturelle figurer som ut ifra de forskjellige dimensjonene deler befolkningen i bestemte fellesskap. Miljøbegrepet kan fange opp kompleksiteten i de ulike bakgrunner og sosiale situasjoner som eksisterer i et meningsfellesskap. KV-miljøet representerer ikke et sosialmiljø. Det var snarere et nettverk av personer, et meningsfellesskap, som utvekslet ideer og meninger med hverandre, uten at medlemmene måtte være i full overenstemmelse om alle standpunkter. Noen sammenfall fantes imidlertid i deres verdensbilde og i synet på folkefellesskapet (*Volksgemeinschaft*).

Fellesskapet i miljøet var ikke bare begrenset til en felles tolkningskultur (*Deutungskultur*), da kunne de blitt kalt en subkultur eller delkultur.¹⁴⁸ Deltakerne i miljøet hadde en relativt lik sosial bakgrunn, og noen viktige felles erfaringer. De som er identifisert i miljøet, utenom Strasser-brødrene, Goebbels og oppgavens tre studieobjekter er følgende: Herbert Blank¹⁴⁹, Wilhelm Frick¹⁵⁰, Wolfgang Ispert¹⁵¹, Karl Kaufmann¹⁵², Albert Krebs¹⁵³,

¹⁴⁵ Ibid.: 288.

¹⁴⁶ Joseph Neville kaller fenomenet for «the Strasser Wing». Reinhard Kühnl kaller det «die nationalsozialistische Linke». Se Neville, «Ernst Reventlow», 244. Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*.

¹⁴⁷ Kun SPD og KPD var rene politiske utrykk for klassebevissthet, men de klarte heller ikke å samle alle arbeidere i sine partier. Lepsius, «Parteiensystem und Sozialstruktur», 68.

¹⁴⁸ Jeg bruker her Karl Rohes definisjon av miljø, og hvordan et miljø skiller seg fra en subkultur eller delkultur. Se Rohe, *Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland: Kulturelle Grundlagen Deutscher Parteien und Parteiensysteme im 19. und 20. Jahrhundert*, 19.

¹⁴⁹ **Blank** (1899 – 1958) var ifølge Kühnl sjefsteoretiker i «Strasser-kretsen». Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, fotnote 1, side 20. Det finnes ikke mye informasjon om B. men han forlot NSDAP med Otto Strasser i

Hinrich Lohse¹⁵⁴, Eugen Mossakowsky¹⁵⁵, Reinhold Muchow¹⁵⁶, Erich Rosikat¹⁵⁷ og Bodo Uhse¹⁵⁸. Hvis man skulle prøve å peke ut «det nasjonalsosialistiske venstre», slik det er

1930, og satt i Sachsenhausen konsentrasjonsleir fra 1933 – 1945 som «special prisoner of the Reichsführer SS». Peter Longerich, *Heinrich Himmler: Biographie*, München: Siedler, 2008, 246.

¹⁵⁰ **Frick** (1877 – 1946) hadde landbruksbakgrunn og ble jurist. Han var ikke fysisk i stand til å bære med i hæren under første verdenskrig. F. satt i Riksdagen for DVFP i mai 1924, men meldte overgang til NSDAP igjen ved gjenopprettelsen i 1925. F. markerte seg som en krass antisemitt i Riksdagen. Han skrev ikke mange tekster i KV-miljøet, men deltok i redaksjonen i NS-brevene. F. ble innenriksminister i Hitlers regjering i 1933, og henrettet i forbindelse med Nürnbergprosessen i 1946. Günter Neliba, «Wilhelm Frick - Reichsinnenminister und Rassist» i *Die Braune Elite II: 21 Weitere Biographische Skizzen*, (red.) Ronald M. Smelser, Enrico Syring, og Rainer Zitelmann (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993), 80-88.

¹⁵¹ **Ispert** (1898 – ?) vokste opp i Wuppertal-Elberfeld. Deltok i fronten under første verdenskrig, og i *Freikorps* i forbindelse med revolusjonen. Han var medisinstudent på 1920-tallet. Geraldien Frijtag Drabbe Künzel, *Hitler's Brudervolk: The Dutch and the Colonization of Occupied Eastern Europe, 1939 – 1945*, New York: Routledge, 2015, 34; Heinrich Pungs, NSDAP Gau-Düsseldorf, *Gauschatzmeister* Pungs skriver til Reichsschatzmeister Franz X. Schwartz angående Isperts søknad om æresutmerkesle, «Antrag auf Verleihung des Ehrenzeichens für den Pg. Dr. Wolfgang Ispert», 1940, BA, R9361-II/460992, fol. 1. Ispert var med i redaksjonen i NS-brevene inntil sommeren 1930, da Otto Strasser forlot NSDAP og tok med seg tidsskriftet. Sammenlikning av tittelbladet på *Die nationalsozialistische Briefe* 15. juli 1930 og 15. oktober 1930.

¹⁵² **Kaufmann** (1900 – 1965) var sønn av en vaskerieier i Krefeld og vokste opp i Elberfeld. K. meldte seg frivillig som frontsoldat under første verdenskrig og deltok i *Freikorps*-militsen *Brigade Ehrhardt* i Oberschlesien. K. jobbet delvis som ufaglært medhjelper for håndverkere. K. ble medlem i NSDAP i 1921. K.s første faste jobb og inntekt var som representant for NSDAP i den Prøyssiske *Landtag* i 1928. K. ble i 1928 også utnevnt til *Gauleiter* for NSDAP i Hamburg etter Albert Krebs. Stillingen beholdt han ut krigen. Ernst Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer War Was vor und nach 1945?*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 2003. Weiss, *Biographisches Lexikon*, 257. Bajohr, «Gauleiter in Hamburg», 271-272. Se også Goebbels' beskrivelse av Kaufmann i sin velkomsttekst til forlagsmiljøet, Joseph Goebbels, «Neue Köpfe», *Nationalsozialistische Briefe*, 18, 15. juni Kampf-Verlag, Berlin 1926, 3.

¹⁵³ **Krebs** (1899 – 1974) var sønn av en arkivar i Amorbach i Hessen. Han meldte seg som frivillig til militærtjeneste i 1917 og studerte ved forskjellige tyske universiteter. Senere jobbet han som *Sachreferent* for *Deutschnationalen Handlungsgehilfenverband*. K. deltok under studietiden i både *Freikorps Epp* og *Oberland*. K. ble utnevnt til *Gauleiter* for NSDAP-Hamburg i 1928, men gikk av som *Gauleiter* samme år på grunn av intern strid med ledelsen i München. Han fortsatte likevel med partiarbeid og ble leder for NSBO i Hamburg i 1930. Weiss, *Biographisches Lexikon*, 278.

¹⁵⁴ **Lohse** (1896 – 1964) var sønn av en bonde i Mühlenbarbek. Han ble med i infanteriet i 1915, men ble skadet og permittert året etter. L. jobbet som kjøpmann og lærer og ble medlem av NSDAP i 1923. Han jobbet som bankfunksjonær i Hamburg 1922 – 1924. L. ble *Gauleiter* i NSDAP-Schleswig-Holstein fra 1925. L. ble valgt til representant i den Prøyssiske *Landtag* 1928, og riksdagsrepresentant ved novembervalget 1932. L. senere utnevnt til *Reichskommissar* for *Reichskommissariat Ostland* (Baltikum og Hviterussland) i 1941. Ibid.: 304.

¹⁵⁵ **Mossakowsky** (1897 – 1960) deltok i redaksjonen i NS-brevene og *Der nationale Sozialist*. Ble medlem i NSDAP i 1929, etter medlemskap i SPD. M. forlot partiet igjen sammen med Otto Strasser i 1930. M. ble fengslet i 1933, det er usikkert hvor lenge han ble holdt fanget. Se «Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik online», [lastet ned 17. april 2018]. Det har ikke lyktes meg å finne mer informasjon om M.

¹⁵⁶ **Muchow** (1905 – 1933) var fagskoleutdannet innen handel og jobbet blant annet som *Handlungsgehilfe* i Agfa. M. ble medlem i *Bund Oberland*, en videreføring et *Freikorps* med samme navn, før han ble medlem i NSDAP i desember 1925. Muchow døde i en bilulykke i 1933. Kjøstvedt, «Hitler's metropolis?», 37, fotnote 81. Martin Broszat, «Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926/27», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 8, 1960, s. 85-118: 86.

¹⁵⁷ **Rosikat** (1891 – 1933) jobbet som advokat i Breslau. R. ble utnevnt til *Gauleiter* i Schlesien i 1926, men ble utestengt fra NSDAP i 1927. R. var redaktør for bilaget *Völkische Bauernschaft* i *Berliner Arbeiterzeitung* som kom ut på Kampf-Verlag med klar appell til Landvolk-bevegelsen. R. var ideologisk svært opptatt av landbrukspolitikk, og påvirket betraktelig de landbrukspolitiske punktene i Strassers programutkast fra 1925. Klaus Mies-Baron, *Heinrich Himmler: Aufstieg des Reichsführers SS (1910 – 1933)*, Göttingen: V&R Unipress, 2011, 318-319. Maurizio Bach og Stefan Breuer, *Faschismus als Bewegung und Regime: Italien und Deutschland im Vergleich*, Wiesbaden: Springer-Verlag, 2010, 198, fotnote 159. Se også Goebbels' beskrivelse av Rosikat i sin velkomsttekst til forlagsmiljøet, Goebbels, «Neue Köpfe», 4.

definert hos for eksempel Kühnl, ville man trenge langt flere navn fra flere deler av Tyskland. Ser man på bakgrunnen til de identifiserte medlemmene av KV-miljøet, er det noen fellestrekk som peker seg ut. Det er en alderslikhet blant medlemmene, som får utslag i at de fleste av dem tjenestegjorde under første verdenskrig. De aller fleste er født mellom 1890 og 1900 og var dermed en del av frontkjempergenerasjonen. Unntakene er Muchow (1905), Uhse (1904), Frick (1877), Jung (1882) og Reventlow (1869). Om sju av deltakerne i miljøet kan det stadfestes at de tjenestegjorde under krigen. Frick og Goebbels kunne ikke delta av helsemessige årsaker, Muchow var for ung og Reventlow hadde blitt permittert fra marinen før krigen.¹⁵⁹ Fem av deltakerne var med i en av de paramilitære gruppene som slo ned de marxistiske opprørene, de såkalte *Freikorps*. Minst to andre var også medlemmer av suksessive organisasjoner etter at *Freikorps* ble oppløst.¹⁶⁰ For å oppsummere: Med disse liknende erfaringene er det mulig å si at miljøet hadde et forståelsesfellesskap som ikke bare bygde på meningslikhet og felles forståelse av nasjonalsosialismen, men også på liknende livserfaringer før de ble deltakere i KV-miljøet.

3.4 Økende spenninger mellom nord og sør

Selv om miljøet eksisterte innenfor partistrukturen i NSDAP, fantes det noen ideologiske, og kanskje også partiinterne maktpolitiske standpunkter, som gjør at man kan kalle miljøet et eget meningsfellesskap, med noen avvikende grunnholdninger fra partiledelsen i München. Først og fremst opplevde flere av deltakerne i miljøet seg selv som en gruppe som delvis sto i et motsetningsforhold til Hitlers partiledelse i sør. Miljøet var i oppstartsfasen en del av en større politisk mobilisering i Nord- og Nordvest-Tyskland. Etter gjenopprettelsen av NSDAP økte partiets oppslutning der. I løpet av 1925 flyttet tyngdepunktet i NSDAP seg mot Nord- og Nordvest-Tyskland. Flere lokallag ble startet og de valgte en lokal person, og i noen tilfeller Gregor Strasser i Berlin, som førerfigur – uten at partikontoret i München kunne overstyre avgjørelsen.¹⁶¹ I september 1925 dannet partikontorene i Nordvest et «*Arbeits-*

¹⁵⁸ Uhse (1904 – 1963) ble født i Rastatt i Baden og var sønn av en offiser. Deltok i Bund Oberland tidlig på 1920-tallet. U. meldte overgang fra NSDAP til KPD i 1930 og ble en talsperson for bøndernes interesser i KPD. Han mistet sitt tyske statsborgerskap i 1934 på grunn av sine kommunistiske standpunkter. Sakspapirer fra opprullingene av den kommunistiske motstandsbevegelsen i «Verfolgung von politischen Gegnern, Deutsche Kommunisten im Reichsgebiet Bd. 16: 1937 – 1941», 1937, Geheime Staatspolizeistelle Nürnberg-Fürth. BA, R 58/708, Fiche 3.

¹⁵⁹ Se fotnote 149-158.

¹⁶⁰ Muchow og Uhse var medlemmer av «*Bund Oberland*».

¹⁶¹ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 14.

gemeinschaft» (AG) for å koordinere organisasjon og propaganda, og for å utveksle talere. Miljøet i Kampf-Verlag i Berlin var toneangivende, og kanskje det nærmeste man kommer et «maktsentrum», i AG på grunn av Gregor Strassers rolle som initiativtaker. Han var også den som sto høyest i partihierarkiet i Nord.¹⁶² Det nystiftede Kampf-Verlag begynte å trykke månedlige og ukentlige aviser som både skulle rekruttere og inspirere nye medlemmer til partiet, mens andre aviser skulle appellere til de eksisterende medlemmene. Det var ifølge biografen Peter Stachura viktig for Gregor Strasser at avisene nådde så langt som mulig.¹⁶³ Innen 1930 kom tilsammen sju daglige, månedlige eller halvmånedlige aviser ut på Kampf-Verlag, noen av dem i flere forskjellige regionale utgaver.¹⁶⁴ Strasser fikk tilnavnet «newspaper king of National Socialism».¹⁶⁵

Om det er slik at alle deltakerne i AG opplevde at de var med i en maktpolitisk konflikt mellom AG i nord og partiledelsen i sør, er det ikke lett å si noe sikkert om. Det er derimot sikkert at Gregor Strasser selv, og flere av de som var rundt ham, som deltok i KV-miljøet i Berlin, opplevde at de sto i et maktpolitisk motsetningsforhold til Hitler og hans nærmeste medarbeidere i München: Hermann Esser, Julius Streicher og Artur Dinter.¹⁶⁶ Gregor Strasser hadde selv et hat mot daværende *Reichspropagandaleiter* Hermann Esser, ifølge Goebbels i hans dagbøker. «Strasser ist nicht so bourgeois, wie ich anfangs dachte. Er hat bestimmt einen kleinen Ehrgeiz, wenn er auch immer das Gegenteil behaupten mag. Deshalb sein Hass gegen Esser und München, die ihm bei Hitler im Wege stehen.»¹⁶⁷ Goebbels så ut til å antyde at det var en skjerpet maktkamp blant de partitoppene som sto rett under Hitler i partihierarkiet.

Følelsen av å stå i en maktkamp hadde nok en samlende effekt på AG, men maktkampens betydning bør ikke overdrives. Ifølge Schildt var Gregor Strassers mål med AG ikke å kaste Hitler og partiledelsen, men å danne en «*Machtblock*» på innsiden av partiet som

¹⁶² Schildt, «Die Arbeitsgemeinschaft», 105-106.

¹⁶³ Stachura, *Gregor Strasser*, 61.

¹⁶⁴ *Ibid.*: 141, sluttnote 135.

¹⁶⁵ *Ibid.*: 61.

¹⁶⁶ Schildt, «Die Arbeitsgemeinschaft», 101, 103 og 107-108. Schildt skriver at blant annet Karl Kaufmann, Joseph Goebbels og Albert Krebs hadde konfliktfylte forhold til partitoppene i München og særlig til Hermann Esser. Men beskrivelsen av Kaufmanns og von Pfeffers innstilling til partiledelsen er delvis basert på intervjuer med de to som er gjennomført etter krigen. Det er derfor sannsynlig at intervjuene er farget av deres behov for å stille sine egne roller i et bedre lys. Kaufmann fortalte for eksempel at han var mislikte den ville antisemittismen de drev med i München. *Ibid.*: 102-103. Kaufmanns forsøk på å renvaske seg selv etter krigen er tilbakevist av Frank Bajohr i artikkelen «Gauleiter in Hamburg».

¹⁶⁷ Goebbels, *Die Tagebücher Teil 1*, 2. oktober 1925, 131.

kunne ta opp kampen for å programfeste mer av NSDAPs politikk.¹⁶⁸ Mer interessante er dermed de ideologiske distinksjonene mellom KV-miljøet – som var en del av AG så lenge det besto – og partiledelsen i München. Hvorfor ville Strasser og KV-miljøet programfeste mer av NSDAPs politikk, og hva ville de i så fall programfeste?

Det eneste vedtatte politiske programmet på dette tidspunktet var Gottfried Feders program på 25 punkter fra 1920. Hitler var ikke interessert i å systematisere eller klargjøre hva nasjonalsosialismens idegrunnlag var. «[...] [I]deas held no interest for Hitler as abstractions. They were important to him only as tools for mobilization.»¹⁶⁹ Utdyping eller endring av det eksisterende dokumentet ville også føre til at Hitlers makt ble innskrenket, siden han da ville forplikte seg til flere punkter og bestemte tolkninger av de eksisterende punktene. Gregor Strasser slo fast allerede i lederen i første nummer av det halvmånedlige tidsskriftet «*Nationalsozialistische Briefe*» (NS-brevene), at brevene skulle være en plattform for å drøfte NSDAPs program, mål og midler, og organisasjonsstruktur.¹⁷⁰ NS-brevene var et tidsskrift Gregor Strasser beskrev som en åpen plattform for å diskutere programspørsmål.¹⁷¹ Tidsskriftet henvendte seg til nasjonalsosialister som allerede var partimedlemmer og hadde en intellektuell stil.¹⁷²

Dietrich Klagges var en av de som understreker behovet for en ytterligere teoretisk grunnlegging og systematisering av ideologien. Han skisserer i NS-brevene en firetrinnsmodell for virkeliggjøringen av en ideologi.¹⁷³ Modellen består av stegene:

1. Teoretisk grunnlegging
2. Kommunikasjon og agitasjon
3. Handling og maktovertakelse
4. Dannelse av den nye staten

Trinnene presenteres også som enkeltord: «Gedanke, Wort, Tat, Gestaltung» – tanke, ord, handling, utforming. Dessuten ledsages disse av subjektene som skal utføre disse trinnene: «Denker, Redner, Kämpfer, Staatsmann» – tenker, taler, kjemper, statsmann. Enhver ideologi, også nasjonalsosialismen, må igjennom alle disse trinnene i riktig rekkefølge for å virkeliggjøres. Klagges mener NSDAP ikke har hatt den medgangen de trenger ennå. Han legger

¹⁶⁸ Schildt, «Die Arbeitsgemeinschaft», 108-109. Goebbels bekrefter denne målsetningen i *Die Tagebücher Teil I*, 19. oktober 1925, 136.

¹⁶⁹ Kershaw, *Hitler: A Biography*, 81.

¹⁷⁰ Gregor Strasser, «Geleitwort», *Nationalsozialistische Briefe*, 1, 1. oktober Kampf-Verlag, Berlin 1925.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Stachura, *Gregor Strasser*, 61.

¹⁷³ Dietrich Klagges, «Vorfragen zur Programmatik», *Nationalsozialistische Briefe*, 16, 15. mai 1926, 2.

skylda på de utålmodige som mener teori og agitasjon ikke er så nøye.¹⁷⁴ Klagges skriver videre at Feders 25-punkter er en start, men at disse ikke har noen klar sammenheng. «Es fehlt die zusammenhängende logische Entwicklung der Einzelheiten aus der einfachen Grundlage, es fehlt das System.»¹⁷⁵ Derfor klarer ikke det nåværende programmet å trekke til seg for eksempel tyskere som tidligere stemte på de marxistiske partiene.

Det eksisterende partiprogrammet fra 1920 forpliktet heller ikke partiet til noen reell endring av det sosiale *status quo*; det inneholdt i liten grad politikk som styrte produksjonsmidlene på en ny måte – eller en ny fordeling av velferdsgodene. I november 1925 skrev Otto Strasser, i samarbeid med blant andre Gregor Strasser og Joseph Goebbels, et nytt «omfattende programutkast for den nasjonale Sosialismen».¹⁷⁶ Programmet var et forsøk på slå fast nasjonalsosialistenes standpunkter innen forskjellige politiske områder, blant annet økonomisk politikk, utenrikspolitikk, industripolitikk og landbrukspolitikk. Programmet viste at miljøet var en pådriver for endring av det sosialøkonomiske *status quo*. Utkastet vitnet om en vilje til å programfeste mer av NSDAPs politikk. Dessuten ønsket Strasser og KV-miljøet å gi programmet en klarere antikapitalistisk appell, særlig rettet mot store industri- og jordeiere. Det er tydelig at Strasser-brødrenes nye tidsskrifter, sentrert rundt Berlin, umiddelbart provoserte partiledelsen i München. Hitler og Alfred Rosenberg krevde for eksempel at de endret navnet på tidsskriftet *Der nationale Sozialist* til *Der Nationale Sozialist* – noe brødrene nektet å gjøre.¹⁷⁷

Hitlers innreise- og taleforbud i Preussen bidro også til at de kunne danne meninger og forum for meningsutveksling som lå utenfor München-kontorets kontroll. For igjen å etablere kontrollen over de fremgangsrike og delvis opposisjonelle partikontorene i nord, kalte Hitler inn til en konferanse i Bamberg i februar 1926. I Bamberg krevde Hitler at «dissidentene» i AG var lydige og lojale til førerens vilje og ideer og sluttet med all form for demokratisering og programutvikling i partiet. Etter Bambergkonferansen måtte KV-miljøet sverge til Feders partiprogram fra 1920, og AG ble stilltiende oppløst.¹⁷⁸

Det er viktig å påpeke at Hitler ikke hadde noe imot den lokale og tilpassede propagandavirksomheten. Dessuten var ikke medlemmene av KV-miljøet de eneste med

¹⁷⁴ Ibid.: 3.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Otto Strasser, Disposisjonsutkast, «Der nationale Sozialismus. Dispositionsentwurf eines umfassenden Programms des nationalen Sozialismus», 1925, BA, NS 26/826, fol. 1.

¹⁷⁷ Strasser, «Gregor and Otto Strasser», IfZ, ZS-1822, 5.

¹⁷⁸ Schildt, «Die Arbeitsgemeinschaft», 164-165.

ambisjoner om å bidra til partiprogrammet. Albrecht Tyrell skriver i en biografisk skisse av Gottfried Feder at:

‘Programmatiker’ wie Feder, Rosenberg, Arthur Dinter und Otto Strasser, um nur einige zu nennen, liess er [Hitler] gleichwohl in der NSDAP wirken, weil sie Anhänger banden und andere nützliche, meist propagandistische Funktionen erfüllten, Zumindes solange sie nicht mit dogmatischen Streitigkeiten die propagandistische Wirkung der Partei nach aussen untragbar beeinträchtigten oder vor der Öffentlichkeit seine Führerposition in Frage stellten, hatten sie weitgehend freie Hand.¹⁷⁹

«Programmatikerne» med forskjellige tolkninger og versjoner av den nasjonalsosialistiske ideologien spilte en viktig rolle i mobiliseringsarbeidet. De utøvde en varhet for spesifikke interesser og lokale behov. Dette var en av nasjonalsosialismens store fortrinn *vis à vis* de andre folkepartiene.¹⁸⁰ Noe offisielt program fikk de imidlertid aldri danne, med unntak av Feders program fra 1920. Den utydelige programmatiske profilen fra Hitler, og fra NSDAP offisielt, var nødvendig for å kunne bli et parti for hele folkefelleskapet. Utydeligheten må imidlertid ikke oppfattes som vilkårlig; det var en bevisst strategi for å favne flest mulig gruppers interesser.¹⁸¹

Diskusjonen i KV-pressen bærer preg av at miljøet gikk bort fra tanken om fullstendig økonomisk omlegging etter Bambergkonferansen. Likevel ble oppslutningen om KV-miljøets aviser og trykksaker sterkere etterpå.¹⁸² Forskjellige lokale utgaver av *Der nationale Sozialist* ble etablert i løpet av 1926, og innen sommeren 1927 hadde avisene til sammen nesten 8000 abonnenter og bladet ble selvfinansiert. Til sammenlikning hadde Goebbels’ avis *Der Angriff*, etter oppstarten i 1927, kun 2000 abonnenter.¹⁸³

Det er også i kjølvannet av Bambergkonferansen at Goebbels, som siden han stiftet bekjentskap med Gregor Strasser hadde deltatt i hans miljø i Berlin, ble overbevist om Hitlers evner som partileder og hans form for sosialpolitikk. I Goebbels’ dagbøker fremstår møtene med Hitler nesten som en vekkelse for ham. «Er hat alles durchgedacht. [...] Ich beuge mich

¹⁷⁹ Tyrell, «Gottfried Feder», 36.

¹⁸⁰ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 235.

¹⁸¹ Breuer, *Die Völkischen in Deutschland*, 242.

¹⁸² Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 84.

¹⁸³ Bjoern Weigel, «Inszenieren und Zerstören – Kultur und Medien am Standort Berlin» i *Berlin 1933 – 1945. Stadt und Gesellschaft im Nationalsozialismus*, (red.) Michael Wildt og Christoph Kreutzmüller, München: Siedler, 2013, 248.

dem Grösseren, dem politischen Genie».¹⁸⁴ Etter personlige møter mellom de to, skiftet Goebbels lojalitet fra Strasser-miljøet til Hitler i München.

3.5 Meningsforskjeller mellom KV-miljøet og partiledelsen

Hitler prøvde å bygge relasjoner til store landeiere og industriere. Derfor var det viktig for ham og hans støttespillere i München å ta brodden av «sosialismen» i nasjonalsosialismen for ikke å skremme vekk kapital- og landeiere.¹⁸⁵ Samtidig som KV-miljøet i nord og nordvest ønsket klargjøring og utdyping av partiprogrammet, forsøkte partiledelsen i sør å berolige industriere. Det var blant annet punkt 14 i partiprogrammet fra 1920 som bekymret eierne av større industribedrifter: «Wir fordern Gewinnbeteiligung an Grossbetrieben».¹⁸⁶ Feder brukte flere ganger spalteplass i *den Völkischen Beobachter* på å forsikre industriere om at dette punktet ikke var radikalt ment.¹⁸⁷

Hitler hadde ikke nødvendigvis behov for aktiv støtte fra det privilegerte industrielle borgerskapet under valgkampen – den fikk han heller ikke.¹⁸⁸ Nasjonalsosialistene lykkes best under den store depresjonen, ved å fremstille seg også som en motstander til den borgerlige eliten, som allerede hadde økonomisk og politisk innflytelse og som ikke ble like hardt rammet av depresjonen.¹⁸⁹ På lang sikt kunne det imidlertid bli et stort problem om eierne av store industrier opplevde NSDAP som fiender. De kunne for eksempel sabotert Hitlers forsøk på å konsolidere makten etter at NSDAP fikk rikskansler-stillingen. Dermed var det viktig å overbevise industriene om at sosialismen i nasjonalsosialismen ikke var radikal.¹⁹⁰

Spliden mellom partiledelsen og KV-miljøet i spørsmålet om sosialismens rolle i nasjonalsosialismen stakk dypere enn uenigheten om størrelsen på forbokstaven i «*der nationale Sozialist*». Reinhard Kühnl skriver at sosialismen i den «strasserske modellen» gikk langt utover det partiledelsen la i sosialisme: «Dennoch ging das Strassersche Modell nicht

¹⁸⁴ Goebbels, *Die Tagebücher Teil 1*, 13. april 1926, s. 171-173.

¹⁸⁵ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 69-70 og 85. Berman, «Civil Society», 422.

¹⁸⁶ Partiprogrammet er gjengitt i Heiden, *Geschichte des Nationalsozialismus*, 21-24.

¹⁸⁷ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 82.

¹⁸⁸ Henry Ashby Turner, «Big Business and the Rise of Hitler», *American Historical Review* 75, 1, 1969, s. 56-70: 67-68.

¹⁸⁹ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 234.

¹⁹⁰ Ifølge Turner mottok Hitler store summer fra industriere i forbindelse med det illegitime valget i mars 1933, nettopp fordi han hadde demonstrert det han alltid hadde lovet dem – at han ikke var en sosialist. Se Turner, «Big business», 68.

nur weit über das hinaus, was man in München unter Sozialismus verstand, sondern widersprach auch dem allgemeinen politischen Kurs Hitlers.»¹⁹¹

«Sosialismen» slik den kommer til uttrykk i KV-miljøet, var ikke et alternativ til hovedstrømningen i nasjonalsosialismen eller i völkischbevegelsen. Programutkastet som blant andre Strasser-brødrene skrev i 1925, var ikke rettet mot 25 punkts programmet fra 1920. Programutkastet var et ønske om å konkretisere og vedta et detaljert partiprogram som den sentrale partiledelsen i München ikke kunne tolke etter eget ønske.¹⁹² Den ideologiske hovedforskjellen mellom partiledelsen og KV-miljøet var hvilken betydning de ønsket at sosialismen skulle ha i det nasjonalsosialistiske «*Volksgemeinschaft*». Som vi skal se, var det en utbredt holdning i KV-miljøet at sosialisme og nasjonalisme var fenomener som ikke kunne skilles fra hverandre, mens Hitler så på sosialisme som et middel for å danne et samfunn som var forent internt og slagkraftig utad. Ikke noe «soziales Opfer» var for stort, for å vinne massene skriver Hitler i *Mein Kampf*.¹⁹³

Utålmodigheten med partiledelsens manglende sosialpolitikk kom tydelig fram i Gregor Strassers programutkast fra 1925. Programmet taler klarere om eiendom og kontroll over produksjonsmidler enn det Feders program fra 1920 gjør. Det er imidlertid først og fremst store landeiere og eierne av store industrier som var målet for de foreslåtte inngrepene i eiendomsforhold. Forfatterne slår for eksempel fast at alle landeiere som eier mer enn 1000 Morgen¹⁹⁴ skulle få jorda ekspropriert, og jorden deres delt opp i stykker på 50 – 200 morgen. Alle landeiere i besittelse av under 1000 morgen med dyrkbar jord skulle fortsette å arbeide denne jorda, selv om eierskapet ble overdratt til staten. Disse landeierne ble dermed en leietaker av den jorda de eide før.¹⁹⁵ Programmet åpner også for at leien kan betales i naturalia.¹⁹⁶

Et liknende prinsipp foreslås for industrisektoren. Forfatterne skiller i kapittel IV B mellom (a.) vitale industrier – deriblant opprustingsindustrien, banker, kjemiske og elektriske industrier – og (b.) ikke-vitale industrier som blant annet omfatter foredlingsindustri,

¹⁹¹ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 85.

¹⁹² Ibid.: 41.

¹⁹³ Hitler, *Mein Kampf bind I*, 873 og 875. Hitler hadde også formuleringer om betydningen av sosial rettferdighet, men disse prinsipielle standpunktene var trolig nok til å gjøre nasjonalsosialister med sosialpolitiske interesser bekymret. Se drøftingen til Schildt i «Die Arbeitsgemeinschaft», 78-81.

¹⁹⁴ Morgen «er en eldre tysk og nederlandsk arealenhet for åkerland. Navnet henspiller på hvor mye åkerland som en mann bak en okse kunne pløye opp i løpet av morgentimene. «Morgen». (2017, 29. august), i Store norske leksikon. Hentet 27. mars 2018 fra <https://snl.no/morgen>.

¹⁹⁵ Strasser m.fl., «Der nationale Sozialismus. Dispositionsentwurf», BA, NS 26/896, IV Wirtschaftspolitik, A. Agrarpolitik 1 – 3.

¹⁹⁶ Ibid.: IV Wirtschaftspolitik, A. Agrarpolitik 7.

eksportindustrien og alle andre industrier.¹⁹⁷ Programutkastet slår fast at alle bedrifter i den vitale gruppen med mer enn 20 ansatte skal bli gjort til aksjeselskap der staten eier 30% av aksjene, arbeiderne 10%, de regionale styresmaktene 6%, og de lokale styresmaktene eier 5% av aksjene. De ikke-vitale industriene følger nesten nøyaktig samme mønster. I tillegg skal de vitale industriene utgjøre 51% av all industri, mens de ikke-vitale skal utgjøre 49%.¹⁹⁸ Hvordan staten skal gjennomføre denne inndelingen forblir ubeskrevet i programutkastet. Programmet slår til og med fast at administrasjonen og lederskapet i bedriftene fortsatt skal følge prinsippene for privat økonomi, etter de generelle reglene for et aksjeselskap. Men det skulle dannes lokale arbeidstakerfelleskap (*Werkgemeinschaft*), som sammen skulle eie 10 % av bedriftens aksjer ved sin respektive bedrift.¹⁹⁹

Eiendomspolitikken møtte sterk motstand fra partifeller. Kritikken kom ikke bare fra Feder, Hitler eller andre som tilhørte partiledelsen,²⁰⁰ også partifeller i nord meddelte Strasserne sine innvendinger mot programmet. Lederen i NSDAP-Göttingen ved Ludolf Haase skrev en lang kritikk av programutkastet.²⁰¹ De innvendte at grunnprinsippene i nasjonalsosialismen ikke er berørt i programutkastet. Hadde programmet blitt virkelighet, ville ikke Tyskland blitt et nytt samfunn i *völkisch* forstand. Det de savner er særlig setninger som setter føringer for det de kaller «blodssammensettingen» i det nye samfunnet. Gjennom en serie retoriske spørsmål, kommer Haase frem til at Strasser og de andre forfatterne ikke hadde skrevet noe sted i programutkastet at samfunnets første og største problem var et eksistensen av et fremmed sjikt øverst i samfunnet som ikke tilhørte det tyske folket og den ariske rase.²⁰² Programmet var rett og slett ikke antisemittisk nok, ikke nok opptatt av raserenhet.

Haase var ifølge Peter Stachura en av Hitlers relativt få støttespillere i Nord-Tyskland.²⁰³ Derfor kan kritikken Haase kommer med gi glimt av en ganske sentral meningsforskjell mellom KV-miljøet og partiledelsen. Forskjellen dreide seg om deres syn på sosialisme, kapitalisme og klassekamp. Alfred Rosenberg avfeide for eksempel klassekampen

¹⁹⁷ Det er litt usikkert hva forfatterne har tenkt med dette skillet mellom vitale og ikke-vitale industrier. Den kjemiske industrien og industrien som produserte elektroniske produkter var begge både videreforedlingsindustrier og eksportindustrier. Man kan kanskje tenke seg at forfatterne med «*Lebenswichtige Industrien*» (oversatt til vitale) mener industrier som er viktige for statens sikkerhet, selv om noen av de per 1925 også var eksportindustrier. Se *ibid.*: IV Wirtschaftspolitik, B. Industriepolitik 1-2.

¹⁹⁸ *Ibid.*: IV Wirtschaftspolitik, B. Industriepolitik 3.

¹⁹⁹ *Ibid.*: IV Wirtschaftspolitik, B. Industriepolitik 4 og 5.

²⁰⁰ Goebbels skriver at Hitler var sint på grunn av programutkastet deres i *Die Tagebücher Teil 1*, 6. februar 1926, 159. Se også Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 39-40.

²⁰¹ Ludolf Haase, «Göttinger Antwort auf die Denkschrift von Herrn Strasser», 1925, BA, NS 26/896, fol. 1.

²⁰² *Ibid.*: 1.

²⁰³ Stachura, *Gregor Strasser*, 35.

som en jødisk-marxistisk oppfinnelse. De tyske kapitalistene hadde ikke ansvar for det bestående system, ifølge Rosenberg. Det hadde derimot børsen og finansøkonomien som var kontrollert av jøder.²⁰⁴ KV-miljøets medlemmer mente på sin side at det var noe fundamentalt problematisk i motsetningen mellom de som eide mye og de som var eiendomsløse – og ikke minst motsetningen mellom de som hadde arbeidsløs inntekt og de som jobbet for hele sin inntekt. Forholdene måtte endres for i det hele tatt å kunne oppnå et ekte folkefellesskap. Gregor Strasser mistenkte at det kapitalistiske borgerskapet – som i hans øyne ikke bare var jødisk – bare sverget til folkefellesskapet for å oppnå en borgerfred som bevarte det sosiale *status quo*.²⁰⁵

Rudolf Jung, som var leder av NSDAP i Tsjekkoslovakia, bifalt Strassers kritikk. Han støttet klassekampen i den grad den var en «Auseinandersetzung zwischen schaffender Arbeit und arbeitslosem Einkommen».²⁰⁶ Nettopp i synet på samfunnsklasser er det mulig å se en meningsforskjell mellom KV-miljøet og partiledelsen i München. Hitler mente at mennesker naturlig ble delt inn i samfunnsklasser basert på deres ytelse i samfunnet. Hvis en person klarte å danne en bedrift med ansatte under seg, hadde vedkommende vist seg rasemessig mer høyverdig enn de ansatte.²⁰⁷ Slik deles samfunnet naturlig inn i klasser av mennesker med lavere, middels og høy «menneskelighet» (*Menschtum*).²⁰⁸ Klasseinndelingen skulle være naturlig og organisk. At den nye samfunnsordenen skulle være naturlig og organisk var ikke KV-miljøet uenig i, men de var ikke enige i premisset om at noen folkekamerater skulle være mer høyverdige om de var arbeidsgivere enn om de var arbeidstakere.

Klagges prøver i artikkelen «Was will der Nationalsozialismus?»²⁰⁹ å meisle ut en teoretisk fundert kritikk av kapitalismen og klasseinndelingen av samfunnet. Klagges skiller i artikkelen mellom naturverdier og kulturverdier. Alle materielle og åndelige «*Schaffen*» har begge disse verdiene i seg. Naturverdiene er slike som forekommer i naturen, og som mennesker kan eie. Kulturverdier skapes av menneskelig arbeid, og den som har arbeidet skal ha lønn for det arbeidet som er gjort med å fremskape kulturverdien og øke naturverdien. Klagges mener et sjikt av eiere dermed kunne betale arbeidere for å skape kulturverdier på

²⁰⁴ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 71.

²⁰⁵ Gregor Strasser er parafasert på bakgrunn av en artikkel i *Die Nationalsozialistische Briefe* 15. oktober 1926 gjengitt i *ibid*.

²⁰⁶ Sitat fra en artikkel Jung skrev i *Die Nationalsozialistische Briefe* 10, 15. november 1927.

²⁰⁷ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 69.

²⁰⁸ Hitler, *Mein Kampf bind II*, 1311.

²⁰⁹ Dietrich Klagges, «Was will der Nationalsozialismus?», *Nationalsozialistische Briefe*, 41 og 42, 1. juni og 15. juni 1927.

deres eiendommer. Overskuddet av naturverdiene satt eieren selv igjen med, selv om vedkomne ikke arbeidet eiendommen selv. Klagges mener dermed at kapitalismens ugjærning ikke først og fremst består i utnyttelse av arbeidskraft, men en privilegering av de som eide naturverdier. Klagges mener prinsipielt at de samlede naturverdiene som ble skapt i samfunnet var folkefellesskapet egentlige verdiøkning. Så lenge de skapende arbeiderne ikke mottar sin rettmessige andel av naturverdiene, er de dømt til varig fattigdom.²¹⁰

Deretter spør Klagges seg hva nasjonalsosialismen vil gjøre med kapitalismen og eiendomsspørsmålet. Han mener eiendomsøkonomien må bestå som den er i dag, men at staten skal kunne engasjere seg i fordelingen av naturverdier. Staten skal kunne legge til rette for nye jordeiere, og medarbeidere i kapitalistiske bedrifter skal få muligheten til medeierskap og medbestemmelse.²¹¹ Løsningen hans har likevel også en klar antisemittisk brodd. For å sikre rettferdighet ble man nødt til å frata jødene deres kreditt- og pengemakt og overdra det til staten. I Klagges' syn er derfor befrielsen av Tyskland fra de som erverver seg arbeidsløs inntekt (*die Raffenden*) det samme som å befri Tyskland fra fremmede elementer. Selv om Klagges' teoretisk funderte kapitalismekritikk har antisemittiske innslag, reduserer han likevel ikke Tysklands sosiale problemer til et spørsmål som først og fremst dreier seg om å kaste et jødisk og fremmed lederskap fra deres dominante plass i samfunnet. For Klagges dreier problemene seg også om en urettferdig fordeling av Tysklands naturverdier. Dette er et syn han delte med KV-miljøet.²¹²

Skillet mellom *raffendes* og *schaffendes Kapital* står imidlertid ikke i et motsetningsforhold til hovedstrømningen i NSDAP. Gottfried Feder, som kalte seg «Der Programmatischer der Bewegung»²¹³, var ingen prinsipiell motstander av datidens eiendomsforhold. Han skilte imidlertid, på en liknende måte som Klagges, mellom en skapende (*schaffende*) og en tilranende (*raffende*) ånd. I Feders syn var den ariske rase velsignet med en skapende ånd. Det er derfor Nasjonalsosialismen i utgangspunktet anerkjenner retten til privateiendom; det skapende mennesket som selv arbeider jorden og nyter fruktene av eget arbeid. Den tilranende ånd derimot er et trekk ved rotløse mennesker som rastløs drar fra sted til sted, og skyr den egentlige produksjonen.²¹⁴ Det finnes flere eksempler på at sosialismedelen av nasjonalsosialismen blant partieliten rundt Hitler, ikke stakk spesielt dypt. For Alfred

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Ibid.

²¹² Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 69.

²¹³ Tyrell, «Gottfried Feder», 37.

²¹⁴ Se Feder, *Der Deutsche Staat*, 21.

Rosenberg fortonte sosialismen seg som å ta statlig eierskap over en del vital infrastruktur blant annet jernbane, vanntilgang, biblioteker og elektrisk transport i byene.²¹⁵

Et annet poeng Klagges gjør i første del av artikkelen er å skrive om nasjonens forhold til andre nasjoner. Han er en religiøs person og har trolig tatt med seg noe av det paradisiske budskapet i kristendommen inn i sitt nasjonalsosialistiske narrativ. Under spørsmålet «Hvordan forholder nasjonene seg til hverandre?» forklarer Klagges at ingen nasjon kan legge hele menneskeheten under seg. Menneskene er nødt til å leve ved siden av og med hverandre. Derfor er freden, og ikke krigen, den naturlige «*Dauerzustand*» mellom nasjonene, selv om de til tider vil komme i konflikt med hverandre.²¹⁶ Hitler, derimot, skriver i *Mein Kampf* at høyverdige og mindreverdige raser, som utgjør nasjoner, alltid vil komme i konflikt med hverandre. Inspirert av sosialdarwinismen skriver han: «Im ewigen Kampfe ist die Menschheit gross geworden und nur im ewigen Frieden geht sie zugrunde».²¹⁷

Klagges har i og for seg en forestilling om en evig kamp. Denne foregår imidlertid ikke mellom nasjoner, men snarere mellom det gode og det onde. I boken *Das Urevangelium Jesu* skriver Klagges en lang kritikk av samtidens kristne verdioppfatninger.²¹⁸ Klagges påpeker at Bibelen, slik den fremsto i 1925, inkluderte flere semittiske tekster. Mer kontroversielt er det at han hevder semittiske verdier hadde blitt redigert inn i tekstene i Det nye testamentet også.²¹⁹ Klagges mener han kan spore de rette ariske verdiene i bibelen. Disse kommer sterkest til uttrykk i evangeliet etter Markus, som er den eldste sammenhengende fortellingen om Jesu liv og død.²²⁰ Klagges tror på en historisk og moralsk dualisme. Det innebærer at synden og ondskaper ikke kom til verden i Edens hage, slik det står beskrevet i Mosebøkene, men at det onde eksisterte forut for skapelsen. Han skiller mellom det monistisk-semittiske paradigmet som preger den samtidige kristne troen, og det han kaller «sittlicher Dualismus».²²¹ Klagges mener det onde alltid har bestått i verden, og at jødene og jødedommen er sin tids legemliggjøring av denne ondskaper. Det gode er det kristne

²¹⁵ Breuer, *Die Völkischen in Deutschland*, 240.

²¹⁶ Klagges, «Was will der Nationalsozialismus?».

²¹⁷ Hitler, *Mein Kampf bind I*, 393.

²¹⁸ Dietrich Klagges, *Das Urevangelium Jesu, der Deutsche Glaube*, Leipzig: Armanen-Verlag, 1925.

²¹⁹ Ibid.: 79.

²²⁰ Seim, Turid Karlsen & Kvalbein, Hans. (2013, 9. januar). Markusevangeliet. I Store norske leksikon. Hentet 27. mars 2018 fra <https://snl.no/Markusevangeliet>. Germann, *Die Politische Religion*, 35.

²²¹ Klagges, *Urevangelium*, 78.

felleskap, men det er begrenset til de som tilhører den ariske rase. Det gode og det onde er i en evig kamp mot hverandre.²²²

3.6 Sosialpolitikk i krisetider

Miljøet rundt Strasser-brødrene mente at et folkefelleskap måtte innebære en reell endring av *status quo* for de sjiktene av befolkningen som ikke hadde eiendom. Mange mennesker i yrkesgruppene i mellomsjiktet hadde mistet alt de eide under hyperinflationen, og det var den gruppen Kampf-Verlag traff best med sine argumenter i de første årene etter 1925.²²³ Hyperinflationen hadde gjort at man ikke kunne sette noe skarpt skille mellom den økonomiske situasjonen til industriarbeidere og yrkesgruppene i mellomsjiktet. De sosiale forskjellene var i større grad enn tidligere utjevnet – i form av at alle var blitt fattigere. Yrkesgruppene i mellomsjiktet, der flere hadde eid eiendom eller investert i små og mellomstore bedrifter, var relativt sett de største taperne.²²⁴ Den store depresjonen innebar en ytterligere skjerping av disse tendensene. Svært mange fra forskjellige yrkesgrupper ble arbeidsledige eller var truet av arbeidsløshet.²²⁵

På slutten av 1920-tallet endret tonen seg i KV-miljøet. Da våget deltakere i miljøet igjen å ta opp ønsket om mer systematisering av den nasjonalsosialistiske ideologien og sterkere innslag av sosialpolitikk i den nasjonalsosialistiske politikken. Fra 1928 fikk NS-brevene en ny setning om brevenes formål, og en ny underoverskrift festet på forsiden av brevene:

Nationalsozialistische Briefe – Halbmonatsschrift für national-sozialistische Weltanschauung.

Die National-Sozialistischen Briefe sind kein Parteiorgan, sondern eine freie Zeitschrift. Ihren Aufsätzen kommt kein parteiamtlicher Charakter zu, sondern nur der von Diskussionsmaterial bzw. wissenschaftlichen Abhandlungen.²²⁶

Disse tilføyelsene på forsiden kan ikke forstås bare som en organisatorisk bestemmelse eller en redaksjonell retningslinje, men også som et budskap rettet mot partiledelsen i München. Når redaksjonen velger å lage et åpent forum der partimedlemmer kan diskutere

²²² Ibid.: 163.

²²³ Stachura, *Gregor Strasser*, 47.

²²⁴ Feldman, *The Great Disorder*, 548-549.

²²⁵ J. Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, London: Penguin, 2007, 22.

²²⁶ *Nationalsozialistische Briefe* 2, 15. juli 1928, tittelblad.

program, fremgangsmetoder og ideologi, tar redaksjonsmedlemmene et opposisjonelt standpunkt mot Hitlers krav om at partidemokratiet måtte opphøre. Partisekretæren i NSDAP, Philip Bouhler, følte til og med i 1927 behov for å gjøre det helt klart i et brev til partiledelsen i Gau-Rheinland at NS-brevene ikke var et offisielt partiorgan.²²⁷ Miljøet ønsket å beholde friheten til å diskutere program og ideologi, uten å risikere partipisken.

På slutten av 1920-tallet begynte miljøet gradvis å inkludere arbeidernes interesser.²²⁸ Denne endringen bør ikke nødvendigvis sees som et resultat av at skribentene i miljøet endret sin oppfatning av sosialisme til å bli fiendtlig mot yrkesgruppene i mellomsjiktet, slik Øystein Hovdkinn hevder.²²⁹ Ved siden av programutkastet fra 1925 finnes også talen «Arbeit und Brot» som Gregor Strasser holdt i Riksdagen 10. mai 1932.²³⁰ Talens formål er å presentere et nasjonalsosialistisk program for å skape arbeidsplasser og bekjempe den økonomiske krisen.²³¹ For å skape arbeidsplasser og stimulere økonomien mente Strasser at staten skulle igangsette tiltak for å forbedre jordkvaliteten på landsbygda, sørge for eiendomsbygging utenfor de store byene, vedlikeholde infrastruktur og utvide energisektoren.²³² Strasser påpeker også at staten må legge til rette for at arbeidere skal kunne flytte fra de overbefolkede byene, tilbake til landsbygda.²³³

²²⁷ Johnpeter Horst Grill, «The Nazi Party's Rural Propaganda Before 1928», *Central European History* 15, 2, 1982, s. 149-185: 167.

²²⁸ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 63.

²²⁹ Hovdkinn forundrer seg over at NSDAP klarte å vinne så mange borgerlige tilhengere når «borgerskapet» og «småborgerskapet» var fiendebilder på lik linje med jødedommen og kapitalismen. Hovdkinn, «Joseph Goebbels og sosialismen», 154. Forvirringen skyldes nok delvis at Hovdkinn bruker begrepet «borgerskap» om alle yrkesgrupper i mellomsjiktet. Dermed oppfatter han Goebbels' kritikk av borgerskapet som at Goebbels tegner et fiendebilde av alle yrkesgrupper utenom arbeiderne.

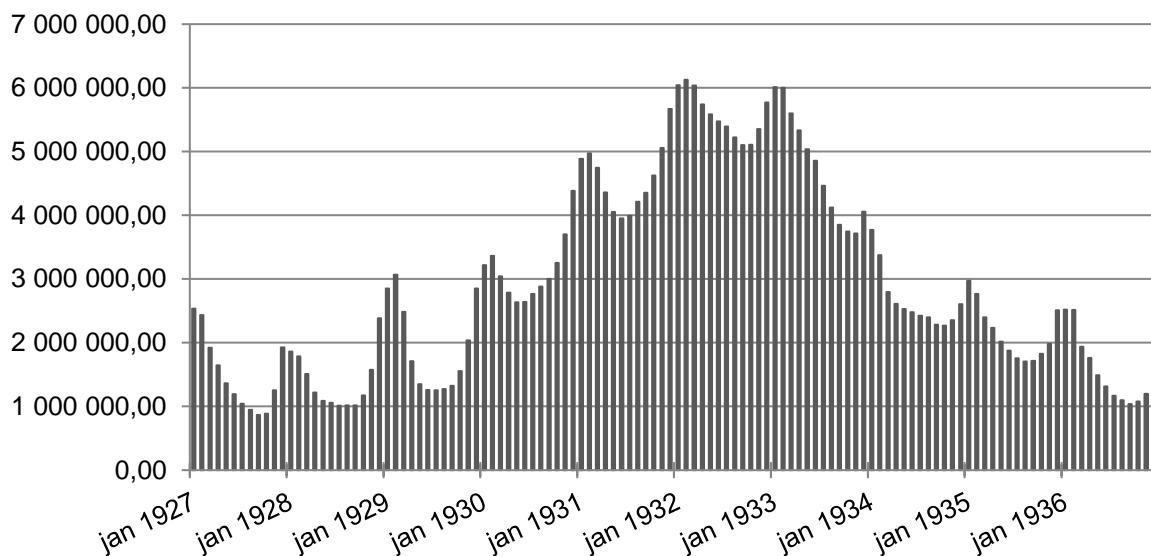
²³⁰ Gregor Strasser, *Kampf um Deutschland: Reden und Aufsätze eines Nationalsozialisten*, München: Franz Eher, 1932, 345.

²³¹ Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 83.

²³² *Ibid.*: 84.

²³³ Strasser, *Kampf um Deutschland*, 358.

Figur 1. Arbeidsledighet i Tyskland mellom 1927 og 1936²³⁴

Figur 1. Antall arbeidsledige i absolutte tall per måned mellom januar 1927 og desember 1936.

Det som var mest radikalt med forslaget gjaldt finansieringen av krisepakka. Det staten sparte inn ved å ikke betale arbeiderne arbeidsløshetsstrygd og høyere skatter og avgifter, ville Strasser finansiere ved å trykke mer penger – såkalt produktiv kredittskaping.²³⁵ Grunnen til at denne finansieringsmetoden var så omstridt, var erfaringen Tyskland allerede hadde med å få bukt med en økonomisk krise ved å sette mer penger i omløp under hyperinflasjonen i 1922 – 1923. Dessuten ville kredittskapingen komme i konflikt med lovbestemmelser fra etter hyperinflasjonen, om at *Rentenmark* skulle være knyttet til en gullstandard.²³⁶ Produktiv kredittskaping var imidlertid et tiltak som hadde vitenskapelig støtte fra samtidige ledende økonomer²³⁷ – og det var Strasser klar over:

Es gibt immer noch Menschen, die in restloser Infizierung mit liberalistischem Denken sich auf den Standpunkt stellen: Wenn ich durch vermehrte Geld- oder Kredithergabe an irgendeiner Stelle der deutschen Wirtschaft vermehrte Arbeit erzeuge, dann fehlt mir dieses Geld an einer anderen

²³⁴ Arbeidsledighetstallene er basert på tall over antall personer som har meldt seg som arbeidsledig ved *Arbeitsämter* (de føderale Arbeitsetatene) mellom 1927 og 1936. Tallene fra og med mars 1935 inkluderer også Saarland. Dataene for 1927 er hentet fra Statistisches Reichsamt, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1928*, Berlin: Reimar Hobbing, 1928, 381. Tallene for 1928 – 1936 er hentet fra Statistisches Reichsamt, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1937*, Berlin: Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, 1937, 350.

²³⁵ Strasser, *Kampf um Deutschland*, 359.

²³⁶ Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 85.

²³⁷ Se fotnote 239.

Stelle. Das ist ein für den heutigen modernen Menschen ein unfassbarer Gedanke; dann aus Arbeit entsteht neue Arbeit in ewig gleichlaufendem, konsequentem Fortgang.²³⁸

I korte trekk dreier denne vitenskapelige støtten seg om at å øke pengestrømmen for å skape arbeidsplasser ikke nødvendigvis fører til inflasjon. Når produksjonsmidler står ubrukte, og mange arbeidere er arbeidsløse, kommer ikke prisene til å stige dersom staten stimulerer disse arbeidsplassene ved å trykke penger.²³⁹

Gregor Strassers forslag fikk ikke gjennomslag i mai 1932, selv om det var enighet om mange av punktene i forslaget. Frykten for inflasjon ved kredittskapingen var den utslagsgivende grunnen til at forslaget ble stemt ned.²⁴⁰ Adam Tooze påpeker at jobbskaping ikke var noe typisk trekk ved NSDAPs politikk. Først sent på våren 1932 var jobbskaping noe NSDAP kommuniserte som en kampsak. Dessuten beholdt partiet jobbskaping som prioritert politisk tiltak bare frem til desember 1933.²⁴¹ Politikken for å skape arbeidsplasser var kanskje en kortvarig periode ny offisiell politikk for NSDAP, men det hadde som vi har sett vært et tema i KV-miljøet lenge før Strasser la fram krisepakka i Riksdagen. Krisepakka fra mai 1932 bygde i all hovedsak på programutkastet Strasser skrev med blant annet sin bror i 1925.²⁴² Om natten 30. januar, da Hitler kom til makten, lovet han å skape arbeidsplasser. Hitler, som umiddelbart og i ettertiden har fått mye av æren for å ha tatt Tyskland ut av den økonomiske krisen med et sysselsettingsprogram, arvet egentlig hele jobbpakka med de avsatte midlene fra Kurt von Schleichers kortlivede regjering.²⁴³ Dessuten var jobbpakka som ble iverksatt på forsommeren i 1933 i all hovedsak basert på Gregor Strassers visjoner for

²³⁸ Strasser, *Kampf um Deutschland*, 359.

²³⁹ Tooze, *The wages of destruction*, 43. Strasser lente seg på blant andre den amerikanske samfunnsøkonomen Erwin Fischer, og den tyske samfunnsøkonomen Ernst Wagemann. Se Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 86. Det mest innflytelsesrike bidraget til å forstå motkonjunkturpolitikk, som produktiv kredittskaping er, skrev John Maynard Keynes i 1936. Se John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York: Harcourt, Brace, 1936.

²⁴⁰ Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 87.

²⁴¹ Tooze, *The wages of destruction*, 24.

²⁴² Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 26-27.

²⁴³ Tooze, *The wages of destruction*, 42-43. Kurt von Schleicher (1882 – 1934) var infanterigeneral i *Reichswehr*. Han ble rikskansler i desember 1932, etter å ha vært forsvarsminister i Franz von Papens forutgående regjering. Schleicher prøvde å nøytralisere NSDAPs makt i parlamentet, ved å splitte partiet og ta med seg Gregor Strasser inn i regjeringen i desember. Strasser takket nei, og trakk seg deretter ut av politikken i løpet av de påfølgende månedene. Begge ble drept av Hitlers regime 30. juni 1934. Om Schleichers kortlivede regjering, se Henry Ashby Turner, *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933*, Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1996.

jobbskaping. «Reinhardt-programmet», som det ble kalt, gikk ut på å at staten skulle finansiere byggingen av boliger utenfor urbane strøk, veibygging og annen boligbygging.²⁴⁴

KV-miljøet og Gregor Strasser var, blant nasjonalsosialistene, tidlig ute med å argumentere for sysselsettingstiltak i forbindelse med den store depresjonen. Mye tyder også på at Gregor Strasser var den drivende kraften for NSDAPs sysselsettingspolitikk våren 1932. Han skal til og med, sammen med andre fra partiet, ha gått inn i forhandlinger med fagforeninger om muligheten for å skape flere jobber – et trekk Hitler og Goebbels ikke skal ha satt spesielt pris på.²⁴⁵

Kampf-Verlag-miljøet var ikke sosialistisk i den forstand at de gikk inn for fullt statlig eierskap i jordbruk og industri. Deltakerne i miljøet appellerte heller ikke til et innbilt eller reelt fellesskap av arbeidere. Det teoretiske grunnlaget Klagges meisler ut, retter seg både mot marxismens og liberalismens antakelse om at arbeid er den eneste kilden til verdier i samfunnet. Antakelsen om at det er skjevfordelingen av eiendom som er problemet i dagens system bruker KV-miljøet til å kjempe for et før- eller tidligkapitalistisk samfunn der de aller fleste er småprodusenter og småeiere.

²⁴⁴ Programmet fikk navn etter statssekretær Fritz Reinhardt i finansdepartementet, som selv hadde vært en del av Gregor Strassers omgangskrets. Han holdt for eksempel det innledende, oppildnende innlegget før Strasser fikk ordet under Riksdagssamlingen 10. mai 1933. Se Tooze, *The wages of destruction*, fotnote 11, side 695.

²⁴⁵ Stachura, *Gregor Strasser*, 100-101.

4 Sosialisme

4.1 Eiendomspolitikk

NSDAP hadde programfestet en jordreform i partiprogrammet fra 1920. Punkt 17 lød:

Wir fordern eine unseren nationalen Bedürfnissen angepaßte Bodenreform, Schaffung eines Gesetzes zur unentgeltlichen Enteignung von Boden für gemeinnützige Zwecke. Abschaffung des Bodenzinses und Verhinderung jeder Bodenspekulation.²⁴⁶

KV-miljøet anså dette punktet for å være et av de viktigste punktene for å virkeliggjøre den nasjonale Sosialismen.²⁴⁷ Punktet var også en kime til aversjon og bekymring blant store kapital- og jordeiere, som fryktet at nasjonalsosialistene ville sosialisere eller nasjonalisere deres eiendommer.²⁴⁸ Hitler hadde ønsket egentlig ikke å utdype eller endre det eksisterende partiprogrammet, da det kunne begrense hans frihet til å styre slik han selv ønsket.²⁴⁹ I 1928 kom likevel en offisiell uttalelse fra partikontoret i München der Hitler slo fast at NSDAP står på privateiendommens grunn. Han holdt fram med å slå fast at vederlagsfri overdragelse av eiendom bare var en mulighet i de tilfeller jorden var skaffet på urettmessig vis, eller den ikke ble forvaltet «nach den Gesichtspunkten des Gemeinwohls».²⁵⁰ Han la til slutt til en oppklarende setning som skulle berolige de store landeierne og kapitaleierne der han hevdet at punkt 17 først og fremst var tiltenkt overdragelsen av jødiske «*Grundspekulationsgesellschaften*». Ved å rette punktet spesifikt mot jøder tok Hitler den generelle anti-kapitalistiske brodden av punkt 17.²⁵¹

De tankene om eiendomspolitikk som kom til uttrykk i Strasser-miljøet mellom 1925 og 1932, skilte seg marginalt fra det Hitler og hans nærmeste politiske ideologer sto for. Likevel var det et tydelig krav fra KV-miljøet at en jordreform ikke skulle begrense seg til å gjelde jødiske spekulanter. Det var hovedforskjellen på miljøet rund Strasser-brødrene og

²⁴⁶ Gottfried Feder, *25-punktsprogrammet til NSDAP*, München: NSDAP, 1920.

²⁴⁷ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 65.

²⁴⁸ Ibid.: 70.

²⁴⁹ Brown, *Weimar Radicals*, 52.

²⁵⁰ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 65.

²⁵¹ Karl Dietrich Bracher m.fl., *Die Nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des Totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*, Köln: Westdeutscher Verlag, 1960, 388. Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 65. Tim Brown skriver også at selv om 25-punktsprogrammet hadde enkelte antikapitalistiske poenger undertrykket det klasseforestillinger og gjorde de mer obskure, selv om ideen om klassemotsetninger motiverte mye av det daglige agitasjonsarbeidet for partiets medlemmer. Brown, *Weimar Radicals*, 52.

Hitlers nærmeste i München. Etter at Strasser fratrådte i 1932, var det særlig to forfattere fra det forhenværende miljøet som utpekte seg ved å fremholde kjernen i de eiendomspolitiske tankene de hadde dannet seg under Weimarrepublikken. Ernst Reventlow skrev stadig i sin egen avis, *Der Reichswart*, og utga flere tekster i bokform. Deler av Reventlows tekster gir uttrykk for meninger som likner mye på de som lå til grunn for programutkastet fra 1925. Rudolf Jung skrev også bøker i sin satellittlitteratur i den daværende tsjekkosllovakiske republikken. Blant dem var boken *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum* (1933), som han skrev før han flyktet til Tyskland i 1934.²⁵²

Kapittel 4.1 vil diskutere hvordan eiendomspolitiske meninger kom til uttrykk blant de forhenværende medlemmene av miljøet i Kampf-Verlag i de første to årene etter makt-overtakelsen. Kampf-Verlag nedla sin virksomhet allerede i oktober 1930 – i forbindelse med at Otto Strasser og de andre selverklærte «sosialistene» forlot partiet den sommeren.²⁵³ Reventlow og Jung var blant de som, i alle fall en stund, fortsatte å hevde de samme synene på eiendomsspørsmål som de hadde gjort under Weimarrepublikken.

4.1.1 Reventlows eiendomsreform i den nye staten

Graf Reventlows bok *Nationaler Sozialismus in neuen Deutschland*²⁵⁴ inneholder mange av de samme perspektivene på eiendomsforhold som florerte i KV-miljøet på midten av 1920-tallet. Boken kom første gang ut i 1932, og kom i et nytt opplag i 1933.²⁵⁵ Reventlows andre bok om sin forståelse av sosialisme *Deutscher Sozialismus*²⁵⁶ (1930) kom også i et nytt opplag på mellom 7000 og 9000 bøker. På den måten kan ikke Reventlow sies å trekke tilbake noen av påstandene han kom med i disse bøkene etter 1933. I *Nationaler Sozialismus* virker det som Reventlow ivrer etter å komme i gang med de reformene han ønsket av den nasjonal-sosialistiske staten. Reventlow bruker det første kapittelet (*Antisozialismus im alten Reich*) på 50 sider til å gi en beskrivelse av «det gamle riket». Han forteller hvordan krefter har motarbeidet en ekte tysk sosialisme, og hvordan marxistene på falskt vis har seilt under sosialismens flagg.²⁵⁷

²⁵² Weiss, *Biographisches Lexikon*, 250.

²⁵³ Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 292.

²⁵⁴ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*.

²⁵⁵ All informasjon om bøkens opplag er hentet fra katalogen til Deutsche Nationalbibliothek: <https://portal.dnb.de>.

²⁵⁶ Ernst Graf zu Reventlow, *Deutscher Sozialismus: Civitas Dei Germanica*, Weimar: A. Duncker Verlag, 1930.

²⁵⁷ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 34.

Det andre kapittelet, som utgjør hoveddelen av boka tar for seg vendepunktet. Det begynner med underoverskriften «*Adolf Hitler tritt auf*». Ser man dette kapittelet i lys av diskusjonene i Kampf-Verlag på 1920-tallet, kommer Reventlow med mange gjenkjennelige tanker om eiendomsforhold i det nye samfunnet. Teksten fremstår som et slags partimanifest over hvordan Tyskland vil se ut under nasjonalsosialistene, men den bør nok også tolkes som et samtidig debattinnspill, myntet på partifeller så vel som andre lesere. Reventlow tar et oppgjør med Weimarrepublikkens eiendomsforhold, med uforminsket styrke. «Von Heiligkeit des Privateigentums schlechthin zu sprechen, ist lächerlich und ebenso Heuchelei [...]».²⁵⁸ Likevel begrenser han seg til å si at det er storindustriene og eierne av store landområder som skal sosialiseres, under autoritær og uinnskrenket kontroll. Jorda skal deles opp i små og mellomstore eiendommer som drives av det proletariserte borgerskapet i byene, skriver Reventlow. Han vil tildele de eiendomsløse i byene eiendommer på bygda for å bedre boforholdene i byene.²⁵⁹ Reventlow ønsker å flytte så mange eiendomsløse som mulig. Han legger til at dette ikke på noen måte er bolsjevisme på linje med kollektivbrukene i Sovjetunionen, hvor man fikk millioner av rotløse mennesker som følge av tvangsflyttinger. Nasjonalsosialistene vil gi eiendomsløse sin egen eiendom på bygda. Det vil tvert imot gjøre at de rotløse får nye røtter. Tiltakene Reventlow ser for seg er særlig en utstrakt hånd til den proletariserte middelklassen, og til eierne av små og mellomstore bedrifter som mistet sin eiendom under de økonomiske tumultene. Som et retorisk grep skriver han at nasjonalsosialistene er imot den typen «eiendomsekspropriering» av mindre og mellomstore eiendomsbesittere, som kapitalismen og det frie markedet fører til.²⁶⁰

Underkapittelet «Nationaler Sozialismus und Boden» begynner med at Reventlow avklarer hvem som er gjenstand for hans reformer. Jorden kan bare tilhøre medlemmer av det tyske folk. Det tyske folket må likevel ikke anses som «einen wahllos zusammengelaufenen Haufen von Menschen [...], sondern als organische Gemeinschaft der Abstammung». Dermed er det kun de som tilhører den rette folkestammen som kan eie jord. Alle som ikke tilhører det tyske rasefellesskapet, står utenfor spørsmålet om deleierskap til jorden. Dermed er de heller ikke gjenstand for det påfølgende kapittelets kritikk av den urettferdige fordelingen av jorden. Også ariske medlemmer av folkefellesskapet måtte stå til ansvar for den urettferdige fordelingen av jord. Reventlow anså den jødiske innflytelsen som ett blant flere aspekter ved

²⁵⁸ Ibid.: 75.

²⁵⁹ Ibid.: 86.

²⁶⁰ Ibid.: 77.

Tysklands sosiale problemer. Dette var synspunkter han ga uttrykk for allerede under det tyske riket før 1914, i løpet av Weimar-tiden og inn i det nasjonalsosialistiske regimet. Hans kritikk er en genuin kritikk av sosiale problemer, selv om de er uinformerte, hatefulle og forvriddet.²⁶¹

Dermed bekreftet Reventlow på nytt, i overgangen fra Weimarrepublikken til det nasjonalsosialistiske regimet, et sentralt ideologisk fellestrekk fra KV-miljøet: ønsket om en begrenset jord- og eiendomsreform tuftet på retten til privat eiendom, men som radikalt endret de sosiale forholdene i samfunnet til fordel for de som ikke eide noe, eller de som eide lite. Det er den siste delen av Reventlows reformforslag som synes å gå på tvers av den presiseringen Hitler kom med 13. april 1928. Reventlow ser for seg en radikal endring av det sosiale *status quo* som rammer de som eier mest og de som ikke eier noe, uten å skille mellom jøder eller tyskere. Det er store tyske eiendomsbesittere rundt om i landet, men særlig i øst og sørøst, som sitter på store landarealer som ikke er tatt i bruk.²⁶² De er ikke først og fremst jødiske, selv om vi kan anta at Reventlow ikke går av veien for å frata jøder deres eiendom også. For selv om Reventlows nasjonalsosialistiske jordreform er tuftet på eiendomsretten, er folkets rett viktigere: «Volksrecht steht über dem Recht des Einzelnen».²⁶³

4.1.2 Rudolf Jungs *Bodenreform*

Rudolf Jungs bok om nasjonalsosialismen i Sudetenland²⁶⁴ likner på boken til Ernst Reventlow. De er begge utgitt da nasjonalsosialistene dominerte Riksdagen. Makt-overtakelsen var enten formodentlig nært forestående eller hadde allerede skjedd. «Den lange Weimarrepublikken» er et navn på perioden 1918/1919 – 1934, som tydeliggjør at det første halvannet året av Hitlers regime bar preg av å være en overgangsfase mellom republikk og ettpartistat.²⁶⁵ Perioden fra januar 1933 til sommeren 1934 kjennetegnes av en prosess (*Gleichschaltung*) der NSDAP gikk fra å være koalisjonspartner, til å ta over store deler av samfunnets institusjoner. Denne perioden er også en periode da meningen med nasjonalsosialismen fortsatt ble diskutert. Miljøer i SA og blant tidligere kommunister diskuterte

²⁶¹ Denne tolkningen av Reventlows forfatterskap har støtte i Joseph B. Nevilles portrett av Reventlow i Neville, «Ernst Reventlow», 233.

²⁶² Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 85.

²⁶³ Ibid. «*Volksrecht*» (rettspraksis innad i et folk) må ikke forveksles med «*Völkerrecht*» (internasjonal offentlig rett).

²⁶⁴ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*.

²⁶⁵ Brown, *Weimar Radicals*, 124.

hvordan de kunne iverksette en «andre revolusjon» fra innsiden av partiet.²⁶⁶ Det er trolig derfor bøkene fra denne perioden inneholder mange tanker om fremtiden og endringer som vil skje og programatiske forventninger til samfunnet under nasjonalsosialistene i Tyskland. Reventlow, Jung og Klagges var aldri for en andre revolusjon, men et ønske om en definisjonsmakt skinner igjennom tekstene fra de tidligere premissleverandørene for nasjonalsosialismen i Nord- og Nordvest-Tyskland.

I likhet med Reventlow inneholder Jungs bok ideer til en jordreform. Jung skisserer i lange historiske sveip den tyske eiendomsrettens historiske opphav, før han staker ut kursen for nye eiendomsforhold i «Det tredje riket». Han begynner sin historie om eiendomsretten i middelalderen der de fleste var bønder og eide jord i fellesskap (*Markgenossenschaft*) med andre bønder.²⁶⁷ Jung mener dette genuint germanske rettssystemet ble tilsidesatt til fordel for romerretten som spredte seg i Europa i senmiddelalderen.²⁶⁸ Romerretten gjorde eiendommen til en privat eiendom som kunne kjøpes og selges etter eierens forgodtbefinnende. Dessuten gikk store adelseiendommer i arv fra en generasjon til en annen. Innføringen av romerretten og adelige sønners arverett var ifølge Jung to steg på vei mot den feilslåtte eiendomsretten som rådet på 1930-tallet.²⁶⁹

Fra ca. 1500-tallet, skriver Jung, begynte sølvet fra det «nyoppdagede» Amerika å drive opp prisene i hele Europa. De som utnyttet denne situasjonen best var, ifølge Jung, byborgerskapet. Et elitepreget byborgerskap brukte sin kapital til å kjøpe jord utenfor byene. På den måten gjorde de bøndene eiendomsløse og rotløse.²⁷⁰ Dessuten retter han kritikk mot laugene; han mener de lagde et så strengt regime for nye teknologiske fortrinn at håndverkerne i byene ikke lenger kunne konkurrere med importerte varer. Slik oppsto lønns-

²⁶⁶ Ibid.: 123-124.

²⁶⁷ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, 12. Denne påstanden har ikke noe særlig støtte i faglitteraturen om Europa i middelalderen. Sverre Bagge skriver for eksempel at de fleste ganske riktig var bønder, men at befolkningsgruppen var svært uensartet. Det største skillet gikk mellom fri og ufri. Dessuten utøvde krigere og herredømme over bønder. Sverre Bagge, *Europa tar form: År 300 til 1300*, Oslo: Cappelen, 2002, 143-144.

²⁶⁸ Debatten om den romerrettens innflytelse i det tyske rettssystemet hadde på Jungs tid allerede pågått i flere tiår. Under konstruksjonen av nasjonalstaten på 1800-tallet lette flere tyske rettshistorikere etter tyske alternativer. Friedrich Carl von Savigny forsvarte for eksempel den innflytelsen romerrettens prinsipper for privat eiendom hadde i tysk rettspraksis, mens Otto von Gierke argumenterte for en ny tysk *Genossenschaftsrecht* som han mente hadde eksistert forut for den romerske innflytelsen. Se for eksempel Friedrich Carl von Savigny, *Das Recht des Besitzes: Eine Civilistische Abhandlung*, Wien: C. Gerold's Sohn, 1865; Otto Gierke, *Deutsches Privatrecht Bind 1: Allgemeiner Teil und Personenrecht*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1895.

²⁶⁹ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, 9.

²⁷⁰ Ibid.: 28.

arbeiderne ifølge Jung; de rotløse bøndene og de akterutseilte håndverkerne er de første lønnsarbeiderne.²⁷¹

Jung hevder at stadig flere mindre foretak og småprodusenter enten bukket under, eller ble til større produksjonsenheter, som følge av industrialiseringen på 1700- og 1800-tallet. Automatiseringen fra slutten av 1800-tallet og den økte energiforsyningen åpnet for masseproduksjon. Makten over produksjonen og eiendom tilfalt stadig færre hender. I noen bransjer fikk konserner så stor andel av markedet at de opprettet karteller og *trusts*, som ikke bare kontrollerer produksjon og pris, men også råvaretilgangen til en bransje.²⁷² Jung kritiserer finanskapitalen, representert ved bankene, for å være pådrivere for denne utviklingen. Bankene var en gang vekselshus, skriver Jung, men har blitt til en institusjon som hersker over bokstavelig talt alt. «[Die Banken] ist der oberste Gott, vor dem sich alles beugt, sie entthront die Fürsten, sie erhält und zertümmert Staaten!»²⁷³

Det er med dette grovt skisserte bakteppet Rudolf Jung ønsker å berede grunnen for en ny eiendomsrett, en *Bodenreform*. Jung mener privateiendom i seg selv ikke er skadelig, men privateiendom har en tendens til å skape arbeidsløse inntekter for enkeltmennesker. Enkeltmennesker har kun rett på de verdiene de har skapt gjennom fysisk eller åndelig arbeid. Dette er det skapende (*schaffende*) arbeidet. Han beskriver til og med kampen for det skapende arbeidet som en klassekamp, som om det var et slagord: «Die DNSAP ist die Klassenpartei der schaffenden Arbeit».²⁷⁴

Tanken om det skapende arbeidet er ikke fremmed for partiledelsens foretrukne økonomiske talsperson på 1920-tallet, Gottfried Feder.²⁷⁵ Det er imidlertid en viktig distinksjon mellom Feders begrepsbruk og Jungs forståelse av *schaffende Arbeit*. Mens Feder først og fremst setter *den schaffenden Geist* i et motsetningsforhold til den jødiske ånd, er Jung langt mer konkret når han beskriver det skapende arbeidet. Jung skriver ut fra en forutsetning om at en eiendom har en objektiv verdi, som staten kan fastsette. I det eiendomsmarkedet han selv levde i, steg prisene på eiendommene langt over eiendommens «faktiske» verdi, som et resultat av tilbud og etterspørsel. Denne overskuddsverdien kaller Jung for grunnrente (*Grundrente*) og regner den for å være en inntekt som ikke er basert på arbeid, og derfor illegitim inntekt.

²⁷¹ Ibid.

²⁷² Ibid.: 34.

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ Ibid.: 76.

²⁷⁵ Se Feder, *Der Deutsche Staat*, 21.

Grundrente und Wertzuwachs entspringen nicht eigener Arbeit des Bodenbesitzers, sondern sind das Ergebnis des Zusammenwohnens vieler Menschen, ihrer gemeinsamen Arbeit, ihrer Steuerleistung.²⁷⁶

Jung setter ikke det skapende arbeidet opp mot jødedommen som sådan, men snarere i et motsetningsforhold til inntekt som ikke er basert på arbeid. Dermed gjelder hans kritikk ikke bare den jødiske ånd, men også, helt konkret, de medlemmene av det tyske folket som livnærer seg kun av overskuddsverdien av sine eiendommer. Jungs kritikk er dermed mer radikal og impliserer medlemmer av det ariske rasefellesskapet i tillegg til å gjelde dem som aktivt ekskluderes fra folket. Dessuten ville Feder neppe brukt begrepet «klassekamp», da det var ladet med assosiasjoner til marxistisk sjargong. Det var et problem all den tid nasjonalsosialistene anså seg selv som et bolverk mot marxismen.

Målet med jordreformen skulle dermed være at grunnrenta tilfalt fellesskapet. Jung så for seg at dette kunne skje på to måter; Enten overdras alle eiendommer til fellesskapet og eiendomsretten oppheves, eller så beskattes grunnrentene med 100 prosent. I valget mellom disse alternativene foretrekker Jung, i tråd med det som var den utbredte oppfatningen i KV-miljøet før 1933, at den private eiendomsretten skal bestå. Jung foreslår følgende punkter til en ny og rettferdig jordreform: (1) Den samlede privateide jord og grunn skal beskattes, ikke etter det som produseres der, men etter eiendommens salgsverdi på markedet (*Marktpreis*); (2) antall etasjer som er tillatt å bygge i høyden bør bli innskrenket; (3) fellesskapet (*die Gemeinde*) har forkjøpsrett ved alle eiendomssalg; (4) fellesskapet kan til enhver tid kjøpe eiendommer fra privateiere til den markedsprisen som er fastsatt i skatteberegningen i punkt 1.²⁷⁷

4.1.3 Kontinuitet

Det er en tydelig kontinuitet i Jungs tekster fra 1919 til 1933. I 1933 kommer han tilbake til samme grunnsyn på eiendomsforhold som han gir uttrykk for på 1920-tallet.²⁷⁸ Ernst Reventlow tar også opp tråden igjen etter maktovertakelsen. Han kritiserer både eiendomsretten slik den var under det gamle regimet og argumenterer for en omfattende reform av det

²⁷⁶ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, 74.

²⁷⁷ *Ibid.*: 78.

²⁷⁸ Se for eksempel Rudolf Jung, *Der nationale Sozialismus Seine Grundlagen, sein Werdegang und Seine Ziele*, München: E. Hoeppe, 1922; Rudolf Jung, «Nationalsozialismus», *Nationalsozialistische Briefe*, 12, 15. mars 1926.

sosialøkonomiske *status quo*. Både Jung og Reventlow insisterer også i 1933 på å skrive *der nationale Sozialismus*.²⁷⁹ Man bør kanskje ikke legge for mye vekt på symbolverdien av stor eller liten bokstav, men i og med at Hitler og Alfred Rosenberg i 1925 krevde at Kampf-Verlag endret tittelen på *Der nationale Sozialist*, fremstår ikke tittelen på bøkene og den systematiske ordbruken i dem som en tilfeldighet.

For å forstå hvorfor Jung og Reventlow fortsatt så behovet for en jordreform, må vi ha i bakhodet de økonomiske problemene landet hadde vært igjennom. Millioner av de som eide mindre eller mellomstore bedrifter i byene mistet all sin eiendom og bankinnskudd under hyperinflasjonen og senere den store depresjonen. Når Reventlow kaller dette for urettmessig eiendomssekspropriering er det fordi han mener verdiene forsvinner til «den internasjonale kapitalen» istedenfor å tilfalle fellesskapet. Fellesskapet beskriver han som en organisk²⁸⁰ enhet med felles rasemessig avstamning. Det er dette fellesskapet som er subjektet for hans normative vurderinger. Så fremt det er til fellesskapets beste er det ikke galt at staten gjennomfører omfordelinger innenfor fellesskapet.

Gregor Strasser foreslo i riksdagstalen mai 1932 at arbeidsplasser skulle skapes blant annet ved å forbedre jordbruksarealer, bygge boliger utenfor de store byene.²⁸¹ Det er dermed en klar likhet mellom Strassers forslag til riksdagen i 1932 og de jordbruksreformene Jung og Reventlow fortsatt tar til orde for i 1933. Reventlows og Jungs eiendomsreform må forstås ikke bare som et krav om sosial rettferdighet, men også som tiltak mot arbeidsløsheten som var mest konsentrert i de store byene. På den måten er jordreformene også en bro tilbake til KV-miljøet.

Jordreformene er både tiltak for å redusere arbeidsløshet og for å hindre rotløshet. Arbeidsløsheten kunne føre til rotløshet, men de rotløse var en større gruppe, ifølge Rudolf Jung og Ernst Reventlow. I Jungs tekst blir også arbeidere i jobb rotløse fordi de er blitt fremmedgjort for sitt arbeid. Den moderne industriarbeideren kjenner ikke skapergleden i

²⁷⁹ Se for eksempel Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 76. Tittelen på Jungs bok er også talende: *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*.

²⁸⁰ Det «organiske fellesskapet» er et begrep som nasjonalsosialistene brukte hyppig. Se for eksempel Hitler, *Mein Kampf bind II*, 1347. Udo Kissenkoetter gjengir også Ernst Jünger i *Gregor Strasser und die NSDAP*, 22-23. Med organisk mener nasjonalsosialistene at folkefellesskapet er som en kropp som avhenger av alle bestanddelene for å kunne leve og utfolde seg. Fremstillingen av samfunnet som en kropp gjentar seg i begrepet «rasehygiene». Kroppen er ikke frisk og må leges dersom et av organene er syke. Nasjonalsosialistene så på jødisk og ikke-tysk innflytelse som sykdomstegn. Se også Michael Wildt, *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2009, 139.

²⁸¹ Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, 84.

arbeidet fordi han ikke får fullføre produktet.²⁸² Reventlow skriver at om man gir de rotløse arbeiderne i byene egen eiendom på bygda vil gjøre at flere kommer opp av det «rotløse proletariatet». Det rotløse proletariatet omfatter dem som tidligere flyktet til marxistene.²⁸³ Dessuten fantes også de som alltid kom til å være rotløse – de som var rotløse av natur. Blant annet jødene ble ansett som mennesker som er rotløse av natur. Frykten for det rotløse var en utbredt holdning i hele *vökisch*-bevegelsen. For Reventlow er jordreformen et stabiliserende tiltak som også kan sikre nasjonalsosialistenes maktgrunnlag ytterligere, på bekostning av marxistene.

Karl Dietrich Bracher m.fl. har skrevet om det de mener er partiledelsens bevisste tåkelegging av sentrale politiske ideer i partiet og *völkisch*-bevegelsen, deriblant spørsmålet om jordreform. De mener Hitler avleder debatten mot jødiske spekulanter i sin oppklaring av punkt 17 i partiprogrammet fra 1920. Bracher skriver at «Primitivität und Vereinfachung galten weder als unwürdig noch abschreckend, sondern als "vernünftiges" Ziel».²⁸⁴ Antisemittismen ble brukt for å tåkelegge den hullete logikken og de saklige uklarhetene i NSDAPs politiske propaganda. Antisemittismen gjorde til og med nasjonalsosialistene omtåket i en slik grad at alt som var *gegnerisch* ble ansett som jødisk.²⁸⁵

Ser man nøyere på Hitlers autoritative tolkning av punkt 17 i partiprogrammet i hans offisielle partiuttalelse fra april 1928 lar egentlig også den uttalelsen mye ved nasjonalsosialistenes eiendomspolitik stå åpent for tolkning. At eiendomsekspropriering «in erster Linie gegen die jüdischen Grundspekulationsgesellschaften [gerichtet ist]» freder i prinsippet ikke medlemmer av folkefellesskapet. Uklarheten fra partiledelsen om det eneste vedtatte programmet gjør at det kan eksistere flere ulike, men like gyldige tolkninger av programpunktene. Dermed kan man hevde at Jung og Reventlow står fritt til å mene det de skriver. Kanskje er det slik Hitlers vaghet også fungerer, slik Bracher beskriver den. Vagheten er ikke bare et propagandaverktøy utad, som gjør nasjonalsosialismen til en fleksibel ideologi for potensielt nye velgere fra de gamle sosialmiljøene. Uklarheten etterlater seg også et rom for takhøyde innad i partiet. Tolker man Hitlers offisielle uttalelse på denne måten, kan en

²⁸² Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, 30. Disse betraktningene likner veldig på Karl Marx' beskrivelse av den fremmedgjorte arbeider. Se for eksempel Marx' fire former for fremmedgjøring i Karl og Friedrich Engels Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Newburyport: Dover Publications, 2012. Jung nevner imidlertid aldri Marx eller Engels. Det ville nok vakt uønsket oppsikt i det nasjonalsosialistiske miljøet om han hadde lent argumentasjonen sin på Marx.

²⁸³ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 77.

²⁸⁴ Bracher m.fl., *Die Nationalsozialistische Machtergreifung*, 398. Forfatterens egne hermetegn.

²⁸⁵ *Ibid.*: 388.

skribent si mye som kanskje virker motstridende med andres oppfatninger i partiet, men som likevel ikke setter skribenten i et åpent konfliktforhold til partiledelsen.

4.2 Medeierskap og medbestemmelse

Reventlow kritiserer også ideen om at arbeiderne naturlig skal underordne seg eierne. Reventlow mener samfunnet rundt ham ser på arbeidstakerne som en klasse som skiller seg fra resten av folket, en klasse som er og må være underordnet.²⁸⁶ Reventlow vil endre maktforholdet mellom de ansatte og arbeidsgiverne. Den nasjonalsosialistiske staten vil gjøre arbeiderne til medeiere og la dem ta del i ansvaret for bedriften, skriver Reventlow. Kun når arbeiderne føler de er med på å tjene det tyske folkets beste, ikke arbeidsgiverens profittmotiver, vil man oppleve harmoni mellom arbeidsgivere og arbeidstakere.

Fühlt sich der Arbeitnehmer als Mitinhaber des Werkes, ist er es, hat er ein Recht darauf, weiss er, dass er sich nicht dem Profitbetrieb des Unternehmers unterzuordnen hat, sondern dem grossen deutschen Ganzen, bei voller Mitverantwortung, so wird er allen Dingen ganz anders gegenüberstehen wie jetzt.²⁸⁷

Hitlers har et annet syn på arbeidstakerne i det nye samfunnet. I en samtale med Otto Strasser skal han angivelig ha ytret at en arbeidsgiver, gjennom sin sosiale rang, har bevist sin rasemessige overlegenhet og kvalitet. Arbeidsgiveren må derfor forbli herre over sin bedrift, og alle innvendinger fra de ansatte må avfeies.²⁸⁸ Dette standpunktet kan sees i sammenheng med Hitlers syn på folkekroppen (*Volkkörper*) slik han beskriver den i *Mein Kampf*.²⁸⁹ Der skriver han folkekroppen som bestående av tre klasser, delt inn etter deres «menneskelighet» (*Menschtum*). I den ene enden av skalaen finnes en klasse av de beste menneskene som er dugende, er modige og har offervilje. I den andre enden finnes de dårligste og de egoistiske menneskene (*Menschenauswurf*). Mellom de to ytterpunktene finnes en bred masse, en rasemessig middelklasse. Folkekroppen forfines når de beste menneskene styrer, den bryter sammen når de dårlige menneskene tar makten. Den store middelklassen rommer både gode

²⁸⁶ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 78.

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Hitlers samtale med Otto Strasser 21. og 22. mai 1930, gjengitt i Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 85. Den eneste kilden Kühnl har til denne samtalen mellom Hitler og Strasser er trolig Strassers egen skriftlige eller muntlige beretning sommeren 1962. Se Kühnls kildeoversikt: *ibid.*: 262-269. Derfor kan det også trekkes i tvil om Hitler egentlig har sagt dette.

²⁸⁹ Hitler, *Mein Kampf bind II*, 1309-1311.

og dårlige og lar seg lede av de to ytterpunktene.²⁹⁰ Hitler mente den indre balansen i de tre klassene ble forstyrret under første verdenskrig. Det gikk hardest utover de mest høyverdige menneskene. Den mindreverdige klassen sto bak både det marxistiske revolusjonsforsøket og de demokratiske revolusjonære forandringene i 1918 – 1919. I et tidligere kapittel om de grunnleggende strukturene i det nye nasjonalsosialistiske samfunnet skriver han:

Die Feststellung, daß Volk nicht gleich Volk ist, überträgt sich dann auf den einzelnen Menschen innerhalb einer Volksgemeinschaft etwa in dem Sinne, daß Kopf nicht gleich Kopf sein kann, weil auch hier die blutsmäßigen Bestandteile wohl in großen Linien die gleichen sind, allein im einzelnen doch tausendfältigen feinsten Differenzierungen unterliegen.²⁹¹

Han skriver videre at det er folkefellesskapets ansvar å avle frem de rasemessig mest verdifulle elementene.²⁹² Det kan dermed fremstå selvmotsigende at Hitler senere, i 1941 og 1942, så for seg at det nasjonalsosialistiske samfunnet også skulle ha rom for sosial mobilitet. «Alle begavede mennesker» måtte få lik rett til utdanning betalt av staten. Han mente også at man i den nasjonalsosialistiske staten ville kunne se hvilke høyverdige mennesker arbeiderne i proletariatet var.²⁹³ Hvis man skal prøve å finne en indre logikk i disse sprikende utsagnene, må det være noe i retning av at Hitler mente man var født med visse genetiske fordeler og ulemper som man kunne bruke til folkefellesskapets beste.

Når Reventlow skriver ned sine tanker om det nye samfunnet, likner de delvis på Hitlers visjon for det nye riket. Reventlow vedgår at menneskene innenfor et folk ikke er like; det finnes høyverdige og mindreverdige mennesker. Likevel slår han i motsetning til Hitler klarere fast at: «Diese Unterschiede aber legen wir nicht nach Geburt und Herkommen fest».²⁹⁴ Reventlow skriver videre at mennesker vil måles kun etter deres ytelse (*Leistung*) for fellesskapet. Reventlow innrømmer at det er en umulig oppgave å innføre et perfekt målesystem for hele folket. Ytelsesmålestokken må betraktes som et ideal. Uten en slik målestokk har personligheten ingen grunn til å utvikle seg eller strebe etter fremskritt. Det finnes, ifølge

²⁹⁰ Ibid.: 1311.

²⁹¹ Ibid.: 1123.

²⁹² Ibid.

²⁹³ Sørensen, *Drømmen om det fullkomne samfunn*, 156. Sørensen støtter seg her på Hitlers monologer og private samtaler fra førerhovedkvarteret i 1941 og 1942. Det er mulig at han kan ha endret syn på sosial mobilitet siden 1927. I møte med slike tekster som er blitt til på forskjellige tider og under ulike kontekster, må man kanskje på et eller annet punkt innse at de kan inneholde større eller mindre selvmotsigelser, og gi opp å lete etter en indre logisk koherens.

²⁹⁴ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 79.

Reventlow, ikke noe annet virkemiddel for å bedre forholdene i *Volksstaat* enn den enkeltes streben etter å tjene fellesskapet bedre.

4.3 Forholdet til marxismen

Forfatterne i KV-miljøet hadde i perioden mellom 1925 – 1932 en utfordring i både å kommunisere NSDAP som et parti for sosial endring, og som et parti som skulle kunne stoppe marxismen.²⁹⁵ Nasjonalsosialistene var både ideologisk og i praksis på marxistenes territorium når de fremelsket det skapende arbeidet og drev valgkamp i gatene og på arbeidsplassene.²⁹⁶ Fascinasjonen for marxismen var heller ikke gjemt vekk, eller stilltiende. I flere tekster kan man se nasjonalsosialister skrive at NSDAP på en eller annen måte må lære noe av, eller bli mer lik marxismen.²⁹⁷ De mange likhetstrekkene med marxismen gjorde det desto viktigere å tydeliggjøre forskjellene mellom nasjonalsosialismen og marxismen. I det følgende vil det gjøres rede for KV-miljøets relasjon til, og kritikk av, marxismen.

De viktigste motargumentene mot marxismen som kom til uttrykk hos de tidligere deltakerne i KV-miljøet, var at marxismen var internasjonalt rettet og internt splittende i det tyske samfunnet. Forholdet mellom hans egne og marxistenes synspunkter er et tema Reventlow stadig vender tilbake til. Han har et behov for å definere sitt og nasjonalsosialismens forhold til marxismen. Det har å gjøre med både at noen av de radikale elementene av hans oppfatninger hadde kontaktflater med noen av hovedpremissene i marxismen, og at han har knyttet kontakt med KPD tidligere. Under Ruhr-okkupasjonen kom Reventlow, som da var medlem av *Deutschvölkische Freiheitspartei*, til en uventet dialog med sentrale

²⁹⁵ «Marxismen» og «marxistene» er egentlig litt upresise betegnelser, som nasjonalsosialister brukte om politikere både i SPD og i KPD. Splittelsen av SPD – først i USPD, og senere KPD – hadde flere årsaker. Blant dem var motstand mot første verdenskrig, men like viktig var en strid mellom revisjonister, som ønsket reformistisk marxisme, og revolusjonære kommunister. Se Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich, 1871 – 1918*, 212-213. En grunn til at de brukte «marxist» er, foruten å være en beleilig stråmann i mange sammenhenger, at NSDAP selv prøvde å ta eierskap til «sosialismen». I en nasjonalsosialists øyne vil kravet om internasjonal solidaritet med verdens arbeiderklasse i både SPD og KPD være et fellesstrekk som gjør at begge disse partiene er «marxistiske». Se blant annet Klagges' drøfting av dette i Klagges, *Idee und System*, 27-28. For enkelthetskyld brukes derfor her «marxistene» om SPD og KPD.

²⁹⁶ Brown, *Weimar Radicals*, 81. Brown bruker uttrykket «theft from the left» om bruken av marxistiske ideologiske komponenter i den nasjonalsosialistiske propagandaen. Se også Kjøstvedt, «Hitler's metropolis?», 77-81.

²⁹⁷ Klagges savner for eksempel et partiprogram med et teoretisk grunnlag slik marxistene har i artikkelen «Vorfragen zur Programmatik». Hitler skriver i *Mein Kampf* at nasjonalsosialistene har studert og lært av marxistenes «forsamlingsteknikker» og beundrer marxistiske taleres retoriske evner. Hitler, *Mein Kampf bind II*, 1197-1199 og 1235. Anders Kjøstvedt refererer til en artikkel i *Der Angriff* i august 1930 som anerkjenner KPDs forhenværende revolusjonære målsetting, men som beklager seg over at partiet nå er tatt over av småkriminelle og drapsmenn. Kjøstvedt, «Hitler's metropolis?», 79.

medlemmer av KPD, mot Ententens inngripen i tysk økonomi og autonomi. I en lengre offentlig utveksling diskuterte Reventlow med Karl Radek og senere Paul Frölich enigheter og uenigheter mellom marxismen og den sammensatte völkischbevegelsen.²⁹⁸ Deler av utvekslingen foregikk i KPDs egen avis *Die Rote Fahne*. Av de felles målene som kom fram under denne utvekslingen, var bekjempelsen av kapitalismen og kamp for sosial rettferdighet. Reventlow er trolig den eneste fra völkischbevegelsen som etablerte denne kontakten.²⁹⁹ Utvekslingen vekket oppmerksomhet i völkischbevegelsen. Hitler distanserte seg fra slike tilnærmelser til kommunistene, i et intervju med en amerikansk journalist. Reventlow svarte på Hitlers angrep ved å hevde at kommunister og *Deutschvölkische* kunne nærme seg hverandre sosialpolitisk, om bare kommunistene ville oppgi sine internasjonale ambisjoner og sin innstilling til jødene.³⁰⁰

Mot denne bakgrunnen bør vi tolke Reventlows stadige oppgjør med marxismens internasjonale solidaritet, som han mente gikk på bekostning av det organiske fellesskapet. Han skrev for eksempel at hans forslag om eiendomssekspropriering skiller seg fra marxisme ved at marxismen søker å tjene internasjonale formål.³⁰¹ Ifølge Reventlow er sosialisme og nasjonalisme to sider av samme sak, og dermed kan aldri en ideologi som bygger på internasjonal solidaritet innenfor en fraksjon av hvert enkelt samfunn være en ekte sosialistisk ideologi.³⁰²

Videre mistenker han at marxister støttet «kapitalistiske eiendomsseksproprieringen» han bevitnet under den store depresjonen – det vil si de store tapene av formue og eiendom. Han mener beviset for det er at SPD og KPD trakk til seg velgere fra det nå eiendomsløse og rotløse proletariatet. «[die Privatbesitzer] glitt, vielleicht mit einer oder zwei Zwischenstufen, in notwendiger Folgerichtigkeit in dem breiten Storm des Entwurzelten Proletariats hinein, leistete also bis vor wenigen Jahren der SPD oder der KPD Gefolgschaft.»³⁰³ Reventlow mener marxistene dermed støttet kapitalismen, som et middel til å styrke de marxistiske partiene og tvinge frem arbeiderklassens interesser, gjennom reformer eller ta over makten ved revolusjon.³⁰⁴ I den påfølgende setningen vedgår også Reventlow at det kun er i senere tid

²⁹⁸ Wulff, «Die Deutschvölkische Freiheitspartei 1922 – 1928», 29-32.

²⁹⁹ Neville, «Ernst Reventlow», 238.

³⁰⁰ Wulff, «Die Deutschvölkische Freiheitspartei 1922 – 1928», 31.

³⁰¹ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 76.

³⁰² Ibid.

³⁰³ Ibid.: 76-77.

³⁰⁴ Antakelsen om at kapitalismen var et nødvendig steg på vei til det kommunistiske samfunnet var i tråd med Marx' historiske materialisme. Borgerskapet har spilt en revolusjonær rolle ved å overvinne det føydale samfunnssystemet, skriver Marx og Engels i Det kommunistiske manifest: «The manifesto does full justice to

at NSDAP har tatt stilling til denne proletariseringen som SPD og KPD hadde vunnet stemmer på tidligere. «Neuerdings wird in wachsendem Grade die [NSDAP] Aufnahme-stellung für diese Elemente.»³⁰⁵ Nasjonalsosialismens fortrinn var at den er kompromissløs motstander av kapitalismen, skriver Reventlow.

Rudolf Jung bruker begreper som til forveksling likner den marxistiske sjargongen. Han kaller DNSAP et «klasseparti», og skriver om fremmedgjøringen som følge av det monotone industrielle arbeidet.³⁰⁶ Det som derimot skiller de sudet-tyske nasjonalsosialistene fra marxistene, ifølge Jung, er at DNSAP er et klasseparti for «det skapende arbeidet», og ikke bare for arbeidere i et kroppsarbeidende proletariat. Dessuten skriver Jung, og siterer DNSAPs partiprogram, er ikke partiet for en revolusjonær omveltning, men snarere for grundig reformarbeid. Jung har dermed mye til felles med marxistisk ideologi, men også for ham er det et tysk nasjonalt fellesskap, og ikke fellesskapet i arbeiderklassen på tvers av landegrenser, som er den fundamentale bæreren av verdi. Dessuten er det skapende arbeidet ikke bare begrenset til den kroppsarbeidende arbeiderklassen, men inkluderer alle de som skaper noe med sin ånd.³⁰⁷

Dietrich Klagges skriver om nasjonalsosialismens idehistorie i boken *Idee und System* (1934). Der skriver han at marxismen, liberalismen, nasjonalsosialismen og «ultramontanismen»³⁰⁸ har et felles syn på historisk utvikling. Disse ideologiene står i et motsetningsforhold til konservativismen, som vil bevare det bestående – og i den forstand er reaksjonær.³⁰⁹ Men de fire -ismene skiller seg også fra hverandre. Klagges mener nasjonalsosialismen bygger på en organisk-idealistisk historisk utviklingsteori, i motsetning til Marx' mekanistisk-materialistiske teori. Det er et skille han mener skriver seg tilbake til forskjellen mellom Hegels og Marx' teori om historiens utvikling. Nasjonalsosialismens ide om utvikling kjennetegnes av at det er menneskenes egne ideer som skaper forandring, mens for

the revolutionary part played by capitalism in the past». Karl Marx og Friedrich Engels, «Manifesto of the Communist Party» i *Selected works* Moscow: Progress Publishers, 1969, side 15, sitatet er fra forordet til den italienske utgaven i 1893. De interne klasse-motsetningene i det kapitalistiske samfunnet kommer likevel til å føre til at proletariatet overvinne det kapitalistiske samfunns-systemet.

³⁰⁵ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 77.

³⁰⁶ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschtum*, 76 og 30.

³⁰⁷ *Ibid.*: 72.

³⁰⁸ «Ultramontanisme» er et begrep særlig nasjonalsosialistene brukte om politiske verdier basert på katolisismen. Begrepet sikter til en verditilhørighet til den andre siden av fjellet – det vil si Vatikanet, på andre siden av alpene. Partiet Zentrum er arvtakeren etter den politiske ultramontanismen, ifølge Klagges. Se Klagges, *Idee und System*, 25.

³⁰⁹ *Ibid.*: 30.

marxismen er det de ytre materielle omgivelser som overbeviser menneskene om å gjennomføre endringer.³¹⁰

De tre konkurrerende -ismene hadde, ifølge Klagges, alle det problemet at de er vendt utover, de tillegger noe annet enn det nasjonale organiske folkefellesskapet verdi. For Klagges, på lik linje med Reventlow og Jung, var det uakseptabelt. Det virker som det for Klagges var lettere å kritisere og avfeie utviklingsteorien i marxismen og ultramontanismen, enn det var å kritisere liberalismen. De to første bevegelsene bygget på en internasjonal utvikling, henholdsvis gjennom fellesskapet blant arbeidere i alle land og den katolske kirke. Dessuten splittet de det tyske samfunnet i sosiale klasser og religiøse konfesjoner.³¹¹ Splittelsen av samfunnet i motsetningsfulle bestanddeler var for Klagges helt uforenlig med det nasjonalsosialistiske organiske idealsamfunnet. Liberalismen, derimot, hadde i det minste potensial til å ikke være splittende, og dessuten kunne liberalister være opptatt av det nasjonale. Liberalismen var i Klagges øyne, splittet mellom internasjonalister og nasjonalister.³¹²

Når Klagges deretter gikk over til å beskrive -ismenes økonomiske teorier fikk han behov for både å anerkjenne og ta avstand fra deler av marxistisk økonomisk teori. Klagges anerkjente for eksempel at den økonomiske utviklingen de siste århundrene fulgte Marx' «*Konzentrationslehre*» – det vil si at kapital, eiendom og produksjonsmidler i det borgerlige samfunnet stadig tilfalt færre eiere av stadig større bedrifter.³¹³ Klagges mente imidlertid det var feil å betrakte utviklingen som en lovmessig utvikling fra småprodusenter til stadig større produksjonsanlegg. Husholdning-, by-, folk- og verdensøkonomi eksisterte samtidig. Dessuten var Klagges ikke enig i at utviklingen mot stadig større produksjonsfellesskaper var uunngåelig.³¹⁴ Marx visste selv at konsentrasjonsprosessen var forbigående, skrev Klagges. Han mente Marx hadde interesse av å fremstille prosessen som en lovmessighet, for å fremprovosere en internasjonal verdensorden og en kommunistisk økonomisk orden på vegne av sitt jødiske folk.³¹⁵

³¹⁰ Ibid.: 26-27.

³¹¹ Ibid.: se hhv. 24 og 28.

³¹² Ibid.: 20-21. Dette skillet som Klagges formodentlig mener gjenspeiler seg i skillet mellom DDP og DVP er ikke så entydig som han skal ha det til. Både DDP og DVP hadde troen på konstruktivt internasjonalt samarbeid. Se for eksempel Tooze, *The wages of destruction*, 6-9.

³¹³ Klagges, *Idee und System*, 56. For Marx og Engels' tanker om konsentrasjon av kapital og produksjonsmidler se Marx m.fl., «Manifesto of the Communist Party», 17.

³¹⁴ Klagges, *Idee und System*, 55-56.

³¹⁵ Ibid.: 64.

Det kan virke selvmotsigende å hevde at både marxismen og kapitalismen er styrt av jødiske bakmenn. For å forklare denne selvmotsigelsen, forenkler Klagges marxistene til en passiv gruppe som venter på kapitalismens uunngåelige vekst og nødvendige kollaps. Det er en forenkling som utelukker marxister som ønsker reform snarere enn revolusjon. Den forenklete fremstillingen og antisemittiske undertonen var vanlig i den nasjonalsosialistiske kritikken av marxismen. Klagges gjorde flere mindre poeng ut av Marx' og andre marxisters jødiske bakgrunn.³¹⁶ Framstillingen av marxismen og kapitalismen som drevet fram av jødiske bakmenn kan fremstå som en konspirasjonsteori. Likevel finner man hverken en systematisk eller logisk fremstilling, ei heller en diskusjon, av jødernes påståtte involvering i tekstene til Jung, Klagges og Reventlow. Henvisninger til at jødiske bakmenn sto bak kapitalismen og marxismen er tvert imot usystematiske, antydende og presenteres aldri med noe lengre logisk resonnement, bare som bruddstykker. Å kalle det en konspirasjonsteori er dermed kanskje litt upresist. Den antydende argumentasjonen hadde imidlertid potensial til å være ideologisk fleksibel. Fraværet av én fortelling om jødernes rolle, mål og motiver gjorde at folk med forskjellige bakgrunner og interesser kunne plukke ut de delene av konspirasjonsideen som ga mening og næring til ens egne overbevisninger.

*

De tre forfatterne enes om at den private eiendomsretten må bestå. Reventlow og Jung er tydeligere enn Klagges på at eiendomsforskjellene i samfunnet må endres selv om det går ut over de som tilhører deres rasefellesskap. Tiltakene de to foreslår vil først og fremst være rettet mot store industri- og landeiere. Klagges skriver ikke om eiendomsforhold slik som de to andre – hverken på 1920- eller 1930-tallet. Alle tre beskriver forskjellen på deres forståelse av sosialisme, til forskjell fra den marxistiske. De understreker at nasjonalisme og sosialisme er to verdier som passer sammen. Ifølge Reventlow er de to sider av samme sak. De ser også på determinismen i marxismen som en svakhet. Klagges, Jung og Reventlow forenkler den marxistiske ideologien til å passe deres fiendebilde: en gruppe passive fanatikere som venter på revolusjonen. Marxistene hilser alle midler som kan styrke arbeiderbevegelsens oppslutning velkommene, til og med de katastrofale økonomiske krisene.

³¹⁶ Flere ganger skriver Klagges «der Jude Marx» og «Kautsky (Jude)». Ibid.: 26-27.

Den eksplisitte kritikken av store industri- og landeiere skiller seg fra partiledelsens kommunikasjon. Reventlow skriver at industrieierne ser på seg selv som den nasjonale klippen som står imot den røde bølgen. De skal anerkjennes for sin nasjonale *Gesinnung*, skriver Reventlow, men hadde industriherrene latt seg inspirere av sosiale tanker tidligere hadde aldri marxistene vokst seg store.³¹⁷ Dette er ikke å oppfatte som dissens eller opposisjon mot ledelsen, men snarere som et eksempel på takhøyden for kapitalismekritikk i NSDAP. Avstanden til de industrielle elitene var en viktig del av nasjonalsosialistenes egenart, en avstand som skilte NSDAP fra de konkurrerende folkepartiene.³¹⁸

³¹⁷ Reventlow, *Nationaler Sozialismus*, 75.

³¹⁸ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 235.

5 Antijødiske forestillinger

Antisemittismen spilte en samlende rolle i den brede völkischbevegelsen. Jødedommen var et fleksibelt fiendebilde. Den kunne paradoksalt fremstilles som årsaken til både kapitalismen og marxismen – og som både religion og rase. Det etterlot også et rom for ulike oppfatninger av jødedommens og jøders rolle og opphav. De tre personene denne studien tar for seg har tre ulike versjoner av jødedommens rolle i samfunnet. Deres syn harmonerte ikke fullstendig med Hitlers eller Alfred Rosenbergs antisemittisme. Likevel var ikke antisemittismen noe som drev disse nasjonalsocialistene lenger vekk fra partiets konsensus. Antisemittismen kunne snarere tvert imot virke som en av kontaktflatene til partiets offisielle politikk og tiltak.

5.1 Historisk dualisme

Dietrich Klagges' syn på nasjonalsocialismen overlapper i stor grad med partiets offisielle politikk, både gjennom 1920-tallet og 1930-tallet.³¹⁹ Enkelte deler av hans tenkning viker likevel fra kjernen i partiledelsens ideologiske standpunkter og politikk. Klagges meislet i sitt *Urevangelium* ut en religiøst fundert forestilling om en idealtilstand der alt ondt er beseiret. Dualismen mellom Guds ariske barn og de onde jødene preger hans verdensbilde. Klagges' verdenssyn fremstår som et komplekst byggverk fundert på en religiøs overbevisning.

Klagges endret retorikken og retningen på sin kritikk da han trådte inn i KV-miljøet i 1925. Det kan ha å gjøre med at sosialpolitikk var mer populært enn antisemittisme i noen deler av de tunge industriområdene i Nord-Tyskland.³²⁰ På en annen side skal man ikke utelukke at han kan ha fått noen nye ideer i KV-miljøet. Det er i alle fall påfallende hvordan religiøsiteten trer i bakgrunnen i Klagges' argumentasjon i perioden 1925 – 1933.³²¹ Under en valgkamptale i Essen i 1931 uttalte Klagges: «Der Kampf des Nationalsozialismus gehe gegen das heutige System. Um das Ziel zu erreichen, würde die Bewegung sich nicht scheuen, ein Bündnis selbst mit dem Teufel einzugehen».³²² Utsagnet kan fremstå som blasfemisk, tatt i betraktning den religiøse dualismen han ga uttrykk for i *Urevangelium*. En politirapport om talen i Essen hevder imidlertid at Klagges tok formuleringen om å inngå en

³¹⁹ Germann, *Die Politische Religion*, 106.

³²⁰ Ibid.: 88.

³²¹ Ibid.: 89.

³²² Politirapport om «Versammlungstätigkeit der NSDAP in Essen im Laufe des Monats Oktober», skrevet 8. januar 1931 i «Personendossier des Dietrich Klagges», Polizeipräsidium-Berlin, BA, NS 26/1356.

pakt med djevelen fra *Organisationsleiter* Gregor Strasser, som selv brukte frasen i en tidligere artikkel i *Völkischer Beobachter*.³²³ Klagges' biograf Holger Germann, på sin side, ser ut til å mene at Klagges endrer sin argumentasjon, uten påvirkning utenfra, men snarere som en konsekvens av at Klagges selv tok i betraktning det publikummet han appellerte til og deres interesser.³²⁴ Siden Klagges brukte Strassers egne formuleringer i sine taler, kan vi derimot konstatere at han i det minste har overtatt noe fra de andre deltakerne i KV-miljøet.

Etter maktovertakelsen ble Klagges utpekt som ministerpresident i Braunschweig, hvor han hadde vært en viktig lokalpolitiker før maktovertakelsen. I perioden 1930 – vinteren 1932 var Klagges den første fra NSDAP som fikk et offentlig politisk embete (*Regierungsrat*) etter et vellykket lokalvalg i 1930.³²⁵ Klagges ble senere med i SS og styrte fra januar 1934 den 49. SS-gruppen kalt «49. SS-Standarte» i Braunschweig. Klagges jobbet også som taler og som lærer for andre talere etter maktovertakelsen. I et upublisert manuskript fra 1970, *Im Umgang mit Adolf Hitler*, skriver Klagges at han følte seg fremmed fra medlemsmassene som strømmet til partiet og partiets underorganisasjoner etter 1933.³²⁶ I manuskriptet, som er drøftet i Germanns biografiske portrett, skriver Klagges at han kunne stå og forelese uten at de fremmøtte var interesserte i innholdet. Når han snakket om «*die Alte Kämpfer*» lyttet de unge og nyrekrutterte partifellene respektfullt, men det var først når han brukte de samme formuleringene som man kunne lese i alle sensurerte aviser, eller som var partiets offentlige politikk, at tilhørerne aktivt bifalt det han sa.³²⁷ En foredragsrekke Klagges holdt på *Hochschule für Politik* i Berlin ble til slutt tom for studenter. I skuffelse sluttet de å komme. Klagges skrev i 1970 at studentene ikke fattet interesse for det han sa som ikke hadde dekning i partiets offisielle meninger.³²⁸

Det er vanskelig å si noe om holdbarheten i disse tankene Klagges langt senere hadde om de første årene etter maktovertakelsen. Klagges skriver i 1970 at han følte han gikk inn i en «innere Emigration» på 30-tallet.³²⁹ Man skal ikke se bort fra at fremstillingen er farget av at Klagges hadde interesse av å stille seg og sin aktivitet etter 1933 i et bedre lys i 1970. Germann ser ut til å være farget av den versjonen Klagges fortalte i 1970. Andre forfattere har

³²³ Ibid.

³²⁴ Germann, *Die Politische Religion*, 88.

³²⁵ Se avisutklipp fra *Der Angriff* 16. september 1931 i «Personendossier des Dietrich Klagges», Polizei-präsidium-Berlin, BA, NS 26/1356, fol. 1.

³²⁶ Gjengitt i Germann, *Die Politische Religion*, 98.

³²⁷ Ibid.

³²⁸ Ibid.: 99.

³²⁹ Ibid.: 100.

en annen versjon av Klagges' rolle i Braunschweig etter 1933. Ulrich Menzel skriver for eksempel at Klagges i 1930 var en del av den «nasjonale» – i motsetning til den «sosialistiske» fløyen – av NSDAP i Braunschweig. Dessuten hevder han at Klagges' posisjon som leder av SS-troppene i området ble sterkere etter at SA-lederskapet ble fjernet og SAs autonomi svekket, i forbindelse med utrenskningene sommeren 1934.³³⁰

Klagges utga i 1936 en bok om den nasjonalsosialistiske oppdragelsen, *Geschichte als nationalpolitische Erziehung*.³³¹ I innledningen hevder Klagges boken er rettet mot lærere, men utgivelsen kan også forstås som en kommentar til den formen for nasjonalsosialisme som Tyskland var preget av under Hitlers regime.³³² Klagges tar opp igjen tråden fra sitt *Urevangelium* og beskriver nasjonalsosialismens lange røtter som en moderne legemliggjøring av det gode. Kampens spor strekker seg etter sigende tilbake i uoverskuelig fortid. Klagges forklarer ondskapens utvikling ved blant annet å vise til Nidormen i Eddadiktningen. Det er sentralt i Klagges' historieforståelse at det først og fremst er en kamp mellom det gode og det onde som driver historien fremover. Det onde vil aldri kunne overvinnes fullstendig. Kirken er i denne kampen fellesskapet av de gode, edle menneskene. Liberalismen og humanismen har drevet kristendommen til å bli en pasifistisk institusjon med mål om harmoni og fred. Dermed har kirken mistet sin brodd i kampen mot det onde.³³³

Likheten med resonnementene i *Urevangelium* er tydelige i redegjørelsen for kirkens rolle. Argumentene beror på at den moderne kirken har en falsk oppfatning av Jesu lærdom – og av hvilke verdier som bør fremelskes i kampen mot det onde. Heltemodighet er et eksempel på en slik verdi Klagges mener kirken har fortrenget og underkuet.

Heroismus ist der Wille zu jenem dauernden Ringen, das auf Ordnung und Einklang, auf Kraft und Stärke, auf Wachstum und Aufstieg gerichtet ist.

Wenn dieser Wille unchristlich ist, dann hat das Christentum keinen Anspruch darauf, als Kraftquelle für unser Volk zu gelten.³³⁴

I 1931 skrev en journalist i den sosialdemokratiske avisa *Der Braunschweiger Volksfreund* om Klagges' *Urevangelium*: «Er ist seiner Weltanschauung nach alles andere, bloss kein

³³⁰ Ulrich Menzel, *Die Einbürgerung Hitlers im Freistaat Braunschweig und deren Konsequenzen*, Braunschweig: Institut für Sozialwissenschaften der Technische Universität Braunschweig, 2014, 48.

³³¹ Klagges, *Geschichte*.

³³² Ibid.: 4-5.

³³³ Ibid.: 27.

³³⁴ Ibid.: 29. Den kursiverte delen av sitatet er uthevet av Klagges selv.

evangelisch-lutherischer Christ.»³³⁵ Klagges var ikke motstander av kirken som sådan, men han var sterkt kritisk til dens grunnverdier og prinsipper i hans samtid. Målet hans var at kirken måtte legge mer vekt på kirkens fellesskap som legemliggjøringen av det gode. På samme tid krever han at kirken inntar en mye mer aktiv rolle i kampen mot det onde. De to største tyske kirkesamfunnene på Klagges' tid, den protestantiske og den katolske, la begge vekt på at det enkelte mennesket er syndig og skyldig. De kristne institusjonene forsto ondskapen som en tilbøyelighet hos hvert individ. Klagges fornektet at ondskapen er noe iboende i den ariske rase. Det onde var noe som fantes utenfor det rasemessige fellesskapet han tilhørte, iboende i den ariske rases fiender – først og fremst i jødene.

Det er en klar kontinuitet i Klagges' tekster fra midten av 1920-tallet og inn i nasjonalsosialistenes regjeringstid. De sterkeste likhetstrekkene finner vi i overbevisningen om historien som en dualistisk kamp mellom det gode og det onde. Det samme gjelder hans oppfatning av at ideologier må følge en trinnvis vei til virkeliggjørelse. Artikkelen «Vorfragen zur Programmatik» i 1926 er nøkkelen til å forstå hvordan Klagges oppfatter at nasjonalsosialistene kan oppnå langvarig makt, gjennom en firetrinnsmodell.³³⁶ Feders program anså han som ufullendt. Klagges mente det måtte bygges videre på for å kunne brukes som et agitasjonsprogram. Videre peker Klagges på Marx og Engels' kommunistiske manifest som et godt eksempel på et «kortfattet» agitasjonsprogram. Nasjonalsosialismen trenger et agitasjonsprogram som beviser at nasjonalsosialismen er et nødvendig resultat av historiens utvikling – i hegeliansk og ikke marxistisk forstand.³³⁷ Til slutt trekker Klagges fram Erich Jungs og Joseph Goebbels' arbeider som eksempler på de første spadetakene i retning av et slikt program. Han nevner interessant nok ikke Hitlers *Mein Kampf*.

Legger vi til grunn at Klagges sto fast ved denne firetrinnsmodellen, fremstår hans tekster og handlinger etter maktovertakelsen i nytt lys. Det hadde vært tendenser til teoretisk og systematiserende arbeid innenfor partiet. Alfred Rosenbergs *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* er et eksempel på det. Men partiet hadde ikke noe klarere, offisielt teoretisk fundament i 1936 enn det hadde i 1926, da Klagges skrev sin kritikk. I stedet behandlet Hitler Feders 25-punktsprogram fra 1920 som uforanderlig.³³⁸ *Mein Kampf* ble etter hvert også

³³⁵ Utdrag fra *Der Braunschweiger Volksfreund* utgave 210, 15. november 1931 gjengitt i «Personendossier des Dietrich Klagges», BA, NS 26/1356, fol. 1.

³³⁶ Klagges hadde en teori om at enhver ideologi må igjennom fire steg for virkeliggjørelse. 1. teoretisk grunnlegging; 2. kommunikasjon; 3. agitasjon; 4. ny statsdannelse. For en utfyllende beskrivelse av denne «firetrinnsmodellen» se kapittel 3.4 om NS-venstre og Klagges, «Vorfragen zur Programmatik».

³³⁷ Klagges, *Idee und System*, 26-27.

³³⁸ Kershaw, *Hitler: A Biography*, 189.

svært utbredt, og Hitler tjente personlig millioner av mark på salget av boken,³³⁹ men Klagges ser ikke ut til å betrakte det første bindet av *Mein Kampf* som utfyllende teoretiske bidrag til nasjonalsosialismen.³⁴⁰ Fremstillingen av den dualistiske kampen mellom det gode og det onde er nettopp et forsøk på å bidra til et mer teoretisk fundament for det nasjonalsosialistiske prosjektet.

Klagges mislikte og reagerte trolig på at nasjonalsosialismen hoppet over både den teoretiske grunnleggingen og kommunikasjonen til massene, slik Germann beskriver det. Nasjonalsosialismen måtte bli et tankesystem med overbevisningskraft i seg selv, ikke bare som overfladiske slagord og dogmatiske fraser.³⁴¹ Det er antakelig derfor han gikk bort fra å undervise de uinteresserte partifellene – og heller rettet sin oppmerksomhet mot ungdommen og barna, eller snarere lærerne, som i sin tur spiller en sentral rolle i ungdommens oppdragelse. Ungdommen oppfattet han som mer mottakelige for nye impulser og en ideologi.³⁴² Denne versjonen av Klagges' tanker og meninger kan stemme, men det er neppe snakk om en «indre emigrasjon». Et annet bilde man kunne tegne, er av en aktiv, radikal og endringsvillig politiker som styrte Braunschweig i et fellesskap med andre initiativrike nasjonalsosialister. Politikken ble til i en partiintern kamp mellom SA-topper og SS-topper om Hitlers gunst – en kamp Klagges' SS-gruppe vant, etter utrenskningene i 1934. Sammen med andre partifeller i SS ville de gjøre Braunschweig til en «mønsterby», og en SS-høyborg for nasjonalsosialismen.³⁴³ Klagges kunne dermed fortsette å påvirke unge nye nasjonalsosialister på innsiden av en mektig organisasjonsstruktur.

Det finnes indikasjoner på at Klagges' ideologiske engasjement ikke ble oppfordret eller bejaet av den sentrale partiledelsen. Han ga for eksempel ikke ut noen bøker eller tekster på partiets offisielle forlag, Franz Eher Nachfolger. De siste tekstene han fikk trykke på partiets forlag var to brosjyrer (1930 og 1931) som tematiserte arbeidsløsheten under den

³³⁹ Ibid.: 327.

³⁴⁰ Klagges, «Vorfragen zur Programmatik».

³⁴¹ Germann, *Die Politische Religion*, 92.

³⁴² Ibid.: 99. Germann lener seg også her på Klagges' upubliserte manuskript *Im Umgang mit Adolf Hitler* (1970). Dermed må man ta i betraktning at Klagges kan ønske å fremstille sine motivasjoner og hensikter i et annet lys enn de opprinnelig var. Likevel fremstår appellen til ungdommen som helt i tråd med Klagges overordnede tro på nasjonalsosialismen som en langsiktig prosess mot nasjonal emansipasjon. Manuskriptet er ifølge Ulrich Menzel utilgjengelig for offentligheten, da datteren til Klagges er innehaver av manuskriptet, se Menzel, *Professor oder Regierungsrat?*, 111.

³⁴³ Menzel, *Professor oder Regierungsrat?*, 112.

store depresjonen. Før de ble trykket, ble Klagges pålagt å legge inn mer antisemittiske tendenser i den økonomiteoretiske delen av tekstene.³⁴⁴

Klagges og Reventlow mente – slik som de fleste nasjonalsosialister i 1933 – at det «jødiske problem» måtte løses uten at de på det tidspunktet så for seg en utryddelse som *Holocaust*. Klagges sa i en tale i mai 1934 at man kan «[...] natürlich das Judenvolk nicht vollständig ausrotten, und das sei auch gar nicht die Absicht der Nationalsozialisten».³⁴⁵ Ernst Reventlow hadde omtrent samme oppfatning om jødernes fremtid i det tyske samfunnet etter maktovertakelsen i 1933. Han skriver i boken *Das neue Deutschland und die Judenfrage* at all jødisk urenheter måtte ut av det tyske samfunnet. Det kan ikke gjøres unntak for respekterte eller gode jøder. Likevel, presiserer Reventlow, er det ikke en pogrom han har i tankene når han snakker om å fjerne jødene fra det tyske samfunnet. De må fjernes med lovgiving – lovgiving som ikke er skapt *ab irato*.³⁴⁶ Oppfordringen til ikke å handle i affekt, men å utvise saklighet, hardhet og en kjølig holdning i møte med «det jødiske problem» var de ikke alene om. Disse «dydene» er like mye et trekk ved den nye generasjonen nasjonalsosialister som var ungdom under første verdenskrig.³⁴⁷

Klagges' verdenssyn bryter tilsynelatende med de dominerende forestillingene i partiledelsen i synet på fred som den «natürliche Dauerzustand», slik han beskrev den i 1927.³⁴⁸ Ser man dette utsagnet i lys av andre av hans tekster, blir det imidlertid vanskelig å forstå hvordan Klagges mener den naturlige fredstilstanden kan oppnås. Den naturlige fredstilstanden står for eksempel i motsetningsforhold til at ondskapen er uovervinnelig – og til nasjonalsosialismens evige kamp mot det onde.³⁴⁹ Dessuten betyr Klagges at Tyskland som en kultur av høyere verdi vil ha behov for et «*Lebensraum*». Det er vanskelig å se for seg hvordan han tenker seg at Tyskland skal få tak i mer land uten å havne i konflikt med andre omkringliggende stater.³⁵⁰

Klagges' ideologiske drøftinger i *Geschichte als nationalpolitische Erziehung* og andre utgivelser etter 1933 ser ikke ut til å hindre ham fra sentrale posisjoner i partiet. Han ble

³⁴⁴ Germann, *Die Politische Religion*, 90.

³⁴⁵ [Ukjent forfatter], «Ministerpräsident Klagges im Kampf gegen die Miesmacher», *Hamburger Nachrichten*, Hamburg 26. mai 1934. Gjengitt digitalt av Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv [Lastet ned 26.4.2018].

³⁴⁶ Ernst Graf zu Reventlow, «Was sind für uns die Juden» i *Das Neue Deutschland und die Judenfrage*, (red.) Gottfried Feder (Leipzig: Rüdiger-Verlag, 1933), 37-39. Reventlows oppfordring til ikke å skrive lovene *ab irato*, i affekt eller vrede, er en oppfordring til å håndtere «jødespørsmålet» på en saklig måte.

³⁴⁷ Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903 – 1989*, Bonn: J.H.W. Dietz, 1996, 55. Wildt, *An Uncompromising Generation*, 7.

³⁴⁸ Klagges, «Was will der Nationalsozialismus?».

³⁴⁹ Klagges, *Geschichte*, 24.

³⁵⁰ Germann, *Die Politische Religion*, 84-85.

snarere utnevnt til *SS-Obergruppenführer* tilknyttet det sentrale SS-kontoret i 1942.³⁵¹ Selv om Klagges anså sin egen bok om oppdragelse for å være en dissidents verk (i 1970), samt at han var kritisk til timingen av maktovertakelsen, ser Klagges' faktiske uoverensstemmelser med NSDAP ut til å dreie seg mest om form, mindre om innhold.

Klagges' religiøst funderte syn på historien som en kamp mellom det gode og det onde, var ikke vanskelig å kombinere med for eksempel Alfred Rosenbergs *Herrenmenschum*³⁵² eller Hans F. K. Günthers *Rassenlehre*³⁵³, som begge lå nærmere de mest utbredte holdningene til jøder i partiledelsen og i NSDAP. Klagges skriver for eksempel: «Was dem völkischen Lebenswillen Deutschlands hinderlich ist, was ihn schwächt und schädigt, das lehnt der Nationalsozialismus ab, das verurteilt und vernichtet er ohne Gnade.»³⁵⁴ Klagges' tekster etter 1933 mangler den tydelige brodden mot andre deler av samfunnet enn jøder og andre «folkefiendtlige», en brodd vi finner hos for eksempel Jung og Reventlow. Klagges retter heller sin kritikk mot de medlemmene av samfunnet han allerede har definert ut av folkefellesskapet.³⁵⁵

Det er formen og måten nasjonalsosialistene kom til makten på – og mangelen på en genuin nasjonalsosialistisk overbevisning blant de unge nye nasjonalsosialistene – som Klagges reagerer på. Klagges' kritikk rettet seg dermed mot populistiske trekk ved nasjonalsosialismen, som overfladisk og slagordpreget. Kampen mot disse tendensene tok han imidlertid fra innsiden av partiorganisasjonen og fra innsiden av SS.

³⁵¹ Lilla m.fl., *Statisten in Uniform*, 312.

³⁵² Teorien om den ariske rasens herredømmeforhold til andre raser utvikler Rosenberg i *Mythus des 20. Jahrhunderts*.

³⁵³ Günthers *Rassenlehre* var en pseudovitenskapelig fremstilling av den nordiske rasens høyverdighet, tilsynelatende basert på naturvitenskapelige lover og innsikter. Günther er en av de forskerne som ga en vitenskapelig legitimitet til tiltakene for indre «raserenhet». I den sammenhengen ble ikke bare jøder et offer for rasepolitikken, men også andre uønskede grupper, slik som homofile, roma, utviklingshemmede og flere. I sin bok *Rassenkunde* beskriver Günther fysiske kjennetegn ved et utvalg forskjellige raser og knytter dette til deres «sjelelige egenskaper». Hans F. K. Günther, *Rassenkunde des Deutschen Volkes*, München: J. F. Lehmanns Verlag, 1942.

³⁵⁴ Klagges, *Geschichte*, 10-11.

³⁵⁵ *Ibid.*: 83-86.

5.2 *Der jüdische Geist*

Rudolf Jung setter et tilsynelatende skarpt skille mellom ulike raser i sin bok *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum* (1933). Han skriver for eksempel at det er kunnskapsløst å kalle madjarene for ariere. De har et turansk opphav, slår Jung fast.³⁵⁶ Jøder vil han derimot ikke kalle en rase.

Von einer «jüdischen Rasse» kann man nicht sprechen. Auch nicht von «Semiten», weshalb der Ausdruck «Antisemiten» unrichtig ist. Richtig ist «Judengegner», aber man hüte sich vor der oberflächlichen Judengegnerschaft, dem sog. Hepp-hepp-Antisemitismus, womit manche dieses schwierige Problem, das eine Kultur- und Wirtschaftsfrage erster Ordnung darstellt, lösen wollen. Wir lehnen alle Oberflächlichkeiten auf diesem Gebiete ab, weil sie nicht nur unserer ernsten und hehren Sache schaden, sondern auch unseren Blick trüben.³⁵⁷

For Jung er det altså viktig å slå fast at om man overfladisk betrakter jødene som en rase, står man i fare for å ikke se dem i sammenheng med de kulturelle og økonomiske problemene jødedommen skaper. Snarere enn å omtale jødene som en rase, eller til og med en religion, er det en «jødisk ånd» Jung forsøker å sette ord på. For Jung er ikke den jødiske ånd noe medfødt eller genetisk, men snarere et *modus operandi* med lange røtter tilbake i den jødiske historien. Jung skriver senere om «det jødiske folk»,³⁵⁸ uten å gjøre det helt klart hvordan ordene «rase» og «folk» skiller seg fra hverandre. Det er likevel mulig å anta at det jødiske folk, ifølge Jung, er en gruppe mennesker som i større grad praktiserer egenskapene som er typiske for den jødiske ånd, og som i praksis derfor ikke tilhører samme rase som arierne.

Jung bruker flere sider i *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum* på å spore den jødiske ånd ved hjelp av en del utvalgte sitater fra Det gamle testamentet.³⁵⁹ Blant de han trekker frem er profeten Jesaja, kapittel 60, vers 10 og 11:

³⁵⁶ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, 36. Turanismen var en nasjonalistisk politisk bevegelse tuftet på en felles opphavsmyte for alle tyrkiske folkeslag. Det er strid om hvor madjarenes urhjem ligger, men den mest utbredte oppfatningen er at de flyttet seg fra området mellom Ural og Volga til Sentral- og Øst-Europa. «Madjarer» (2009, 25. mars). Store norske leksikon, hentet 8. februar 2018 fra <https://snl.no/madjarer>.

³⁵⁷ Ibid.: 35-36.

³⁵⁸ «Die angeführten Stellen aus der Bibel und dem Talmud zeigen deutlich, dass wir in den Juden *ein Volk* vor uns haben, das in seinem Wesen grundverschieden ist von dem unseren» (min utheving) *ibid.*: 42.

³⁵⁹ Ibid.: 37-40.

10. Fremmede skal bygge opp murene dine,
kongene deres skal tjene deg.

[...]

11. Portene dine skal alltid stå åpne,
verken dag eller natt skal de stenges,
så folkeslagenes rikdom kan bringes til deg
og kongene deres føres fram.³⁶⁰

Fra deres historie begynte og helt til i dag har jødedommen lagt disse læresetningene til grunn, mener Jung. Versene beviser ifølge ham hvordan den jødiske ånd fordrer å leve av andre folkeslags rikdom. På bakgrunn av disse versene og flere andre konkluderer Jung med at den jødiske ånd ikke er annet en egoismens og egennyttens ånd – preget av utålmodighet og hensynsløshet. Jødiske egenskaper står i et motsetningsforhold til de nordiske rasetrekkene: mot, utholdenhet, pliktfølelse, sannhetsforherligelse, ærlighet og trofasthet. Det er viktig å understreke at *disse* egenskapene, ifølge Jung, er rasebestemte. Den jødiske ånd er inkompatibel med de rasetrekkene den ekte ariske rase bærer med seg.³⁶¹ Dessverre er den jødiske ånd grunnlaget for dagens økonomi, legger Jung til.³⁶²

En implikasjon av at Jung snakker om den jødiske ånd og ikke en jødisk rase, er at kritikken og karakteristikken av denne ånden også kan gjelde andre mennesker enn det jødiske folk. I prinsippet kan en arier *handle jødisk* når vedkomne handler i henhold til den jødiske ånd. Jung er helt eksplisitt på dette punktet: «Wir wenden uns nicht gegen den einzelnen Juden an sich, sondern gegen die Gesamtheit, das Judentum, und lehnen den «jüdischen Geist» auch beim sog. Arier ab.»³⁶³ På den måten er den jødiske ånd en fellesbetegnelse, ikke på genetiske trekk, men på handlinger og en menneskelig innstilling som er fremmede for det ariske rasefellesskapet. Jung setter dermed likhetstegn mellom det å ikke handle til fellesskapets beste, det vil si fiendtlig mot den ariske rase, og det som er jødisk. Jungs posisjon minner dermed antydningvis om Klagges'. Begge forestiller seg et folkefellesskap som står i et fiendtlig forhold til det jødiske.

Jungs beskrivelse av hva som er uttrykk for den jødiske ånd kan på den ene side tjene som eksempel på det Karl Dietrich Bracher kaller antisemittismens evne til å tåkelegge

³⁶⁰ Her er den norske oversettelsen av Bibelen fra Bibelselskapet (2011) benyttet.

³⁶¹ Jung, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschum*, 36.

³⁶² *Ibid.*: 42.

³⁶³ *Ibid.*: 36.

nasjonalsosialistenes egne tanker, i den grad at alt *Gegnerische* ble oppfattet som jødisk.³⁶⁴ På den annen side er det ikke mulig å trekke sikre konklusjoner om Jungs motiver, eller reelle overbevisninger, ut ifra det kildemateriale som finnes etter ham.³⁶⁵ Det kan tenkes at koblingen mellom det kapitalismekritiske og det (ikke genetisk betinget) jødiske, gjorde Jungs kritikk av tyske kapital- og jordeiere mer forenlig med partiledelsens offisielle politikk. På den måten kan Jung ha interesse av bevisst å spille på antisemittiske holdninger. Antisemittismen hadde en integrerende effekt på den svært fragmenterte völkischbevegelsen.³⁶⁶ Hitler proklamerte selv i talen under gjenopprettelsen av partiet i München 1925 at enhver populær leder må kunne konsentrere massenes oppmerksomhet mot en felles fiende.³⁶⁷ Motstanden mot det jødiske fungerte som et minste felles multiplum for nasjonalsosialistene. Dette er to forskjellige og på samme tid plausible tolkninger av antisemittismens rolle i Jungs verdensanskuelse.

De tre posisjonene som Jung, Klagges og Reventlow inntar i spørsmålet om jødisk innflytelse i det tyske samfunnet, kan tjene som eksempler på hvor forskjellige beveggrunner den nasjonalsosialistiske antisemittismen kunne ha. Reventlow og Jung vil bruke samme argumenter mot andre de ser på som ariere, som overfor det jødiske folk. Klagges på sin side er langt mer religiøst orientert og tolker antisemittismen inn i en dualistisk kamp mellom det gode og det onde. De tre eksemplene er ikke tilstrekkelig til å si noe generelt om nasjonalsosialismen som sådan, eller om alle nasjonalsosialister. Men observasjonene tyder på at om man går inn enkeltpersonenes overbevisninger, finnes det neppe noen omforent nasjonalsosialistisk versjon av «det jødiske problemet». Moritz Föllmer peker på at dette ikke er noe regimet anså som et problem.

Rather than creating a climate of suspicion about people's inner attitudes as well as painstakingly self-scrutiny, as in Stalinist Russia, the Third Reich benefited from allowing for considerable flexibility in the actual appropriation of its ability.³⁶⁸

De antisemittiske holdningene til de tidligere medlemmene av Kampf-Verlag-miljøet var forenlige med det nasjonalsosialistiske regimets politikk. De tre nasjonalsosialistene som er

³⁶⁴ Bracher m.fl., *Die Nationalsozialistische Machtergreifung*, 388-389.

³⁶⁵ Moritz Föllmer tar opp denne problematikken i artikkelen «Was Nazism Collectivistic?». Föllmer mener det er vanskelig å avgjøre om tyskere «snakket nazistisk» eller selv var ideologisk overbeviste nasjonalsosialister. Föllmer «Was Nazism Collectivistic?», 83.

³⁶⁶ Neville, «Ernst Reventlow», 233.

³⁶⁷ Hitlers tale fra 27. februar 1925 er gjengitt på engelsk i Kershaw, *Hitler: A Biography*, 163-164. Derfor er den bare parafasert her.

³⁶⁸ Föllmer, «Was Nazism Collectivistic?», 83.

undersøkt, bidro selv til å definere jøder og det jødiske ut av samfunnets moralske fellesskap. Moritz Föllmer skriver om det han kaller «*the realm of legitimate individuality*». Han argumenterer for at det nasjonalsosialistiske regimets propaganda fremstilte det jødiske som en motsetning til det legitime individet. Det fantes dermed et spekter (*realm*) av legitim individualitet. Innenfor dette spekteret sto de legitimerede individene fritt til å utfolde seg selv på ulike måter.³⁶⁹ Föllmers uttrykk «individualitet», legger imidlertid en vekt på individualisme som ikke passer med begrepsbruken i de tekstene som er gjennomgått i denne studien. Jung, Klagges og Reventlow vender seg aktivt mot individet som moralsk enhet. De hevder at det eneste med moralsk verdi er det rasemessige fellesskapet. Den moralsk-etiske individualismen så de som et trekk ved liberalismen – og faktisk også marxismen.³⁷⁰

De tre forfatterne medvirket imidlertid til å danne og opprettholde skillet mellom legitime og illegitime individer, selv om de heller snakker om fellesskap enn individer. På den måten bidro de til å legitimere de eskalerende overgrepene som ble begått mot jøder og andre grupper. Jung og Reventlow uttalte at de selv var imot pogromer, men motivet bak vold og overgrep mot jøder og deres eiendom kan ikke reduseres til kun antisemittisme. Å begå overgrep mot jøder ut fra andre motiver, slik som selvhevdelse, materielle interesser og ønske om sosial mobilitet, ble legitimert – og ble kanskje til og med til et moralsk imperativ – ved at jøder ble fremstilt og ansett som egoistiske, uærlige, late og skadelige for folkefellesskapet og dets økonomi. Dessuten ble tyskerne av regimet oppfordret til individuell aktivisme, forutsatt at de handlet i tråd med folkets ånd.³⁷¹ Antisemittismen kunne på den måten bli praktisert med andre motiver enn å fjerne jøder eller jødedommen fra det tyske samfunnet.

³⁶⁹ Ibid.: 85.

³⁷⁰ Jung (*Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschtum*, 43), Reventlow (*Nationaler Sozialismus*, 83) og Klagges (Klagges, *Geschichte*, 84).

³⁷¹ Föllmer, «Was Nazism Collectivistic?», 79. Dette prinsippet har Ian Kershaw også utviklet til en teori om «Det tredje rikets» maktdynamikk. Han kaller prinsippet «working towards the Führer», se Kershaw, *Hitler: A Biography*, 320-323.

6 Avslutning

Denne studien har tatt for seg tre nasjonalsosialisters tekster og sett disse tekstene i lys av to nivåer av kontekst: Det ene er fremveksten av NSDAP i det tyske samfunnet, det andre er fremveksten og oppløsningen av ett bestemt meningsfellesskap, Kampf-Verlag-miljøet, innenfor det nasjonalsosialistiske partiet. I den begrensede konteksten av miljøets fremvekst i NSDAP, kan KV-miljøet og deres tekster fremstå som opposisjonelle mot hovedstrømmen i partiet – og med egenart. Ser man derimot miljøet i en bredere kontekst av det tyske mellomsjiktets erfaringer og interesser, representerer tekstene nettopp mange av de hardest kriserammede yrkesgruppenes interesser. Betrakter man KV-miljøets appell og interesse for sosiale spørsmål, er de overlappende med endringer som mange velgere i det kriserammede mellomsjiktet ønsket. De andre konservative folkepartiene førte en antimoderne og tilbakeskuende retorikk som ikke klarte å appellere på tvers av de gamle sosialmiljøene. KV-miljøets appell var helt forenlig med nasjonalsosialismens karakteristiske fremtidsrettede endringsvilje. Dessuten overskred miljøets appell de gamle skillelinjene som de øvrige partiene var uttrykk for.³⁷²

Et kjennetegn ved KV-miljøet var at medlemmene hadde et ønske om å påvirke partiets politikk og styre den i en bestemt retning. Opprettelsen av NS-brevene, med formål om å være en uoffisiell diskusjonsarena for nasjonalsosialistisk politikk, samt utviklingen av et utbrodert programutkast, fremstår som viktige eksempler på dette ønsket. På en måte kan ønsket om å bidra til politikktutviklingen fremstå som et ønske om en viss form for medbestemmelse – uten at det i denne studien er funnet noe som tyder på at forfatterne går imot Førerprinsippet.³⁷³ Disse to ønskene – innføre førerprinsippet og ønske om medbestemmelse – skulle vise seg å komme i et motsetningsforhold etter 1933. Republikken, som de alle tre ønsket å avskaffe, var forutsetningen for at de tre kunne skrive sine syn i klartekst og vinne stemmer på det. Etter 1933 var det de som søkte innflytelse i andre kanaler enn i det offentlige ordskiftet som oppnådde politisk makt.

Da NSDAP dannet en koalisjon 30. januar 1933, ble ikke Tyskland et diktatur over natten. Hitlers konsolidering av makten, og «nasjonalsosialiseringen» av samfunnet, var en

³⁷² For denne distinksjonen mellom de konservative folkepartiene og det fremadskuende NSDAP se Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 234.

³⁷³ Førerprinsippet, slik Hitler beskriver det i *Mein Kampf*, innebar at føreren av folket hadde den beste evnen til å forstå og handle ut i fra folkets beste. Føreren i det nasjonalsosialistiske samfunnet skulle ha en rolle inspirert av en militær leder – alle samfunnsledd skulle adlyde befalinger fra Føreren. Hitler, *Mein Kampf bind II*, 1139.

prosess, med mange større og mindre steg. Perioden som strekker seg fra 1919 til 1934 er blitt kalt «den lange Weimarrepublikken».³⁷⁴ Uttrykket viser til at republikkens institusjoner og maktforhold ikke lot seg endre over natten. Nasjonalsosialistenes totalitære ambisjoner endret bare samfunnet rykkvis. Dessuten var nok heller ikke alle nasjonalsosialister sikre på hvordan det nye regimet og samfunnet kom til å se ut. Nasjonalsosialismen var en såpass sammensatt bevegelse at Hitler hadde vegret seg for å programfeste, og forpliktet seg til, politiske tiltak – for ikke å støtte støttespillere fra seg. For de tidligere medlemmene av KV-miljøet må det første året av Hitlers regime fremstått som en periode der de kunne fortsette å påvirke nasjonalsosialismens retning. De kunne fortsette å mobilisere støttespillere «nedenfra», blant dem som ville lytte til deres sosiale appell i mellomsjiktene og deres forsøk på ytterligere systematisering av ideologien, slik de hadde gjort under republikken.

Det er likevel et paradoks at når de tre intellektuelle nasjonalsosialistene som er studert i denne oppgaven, omsider i 1933 kunne bivåne at NSDAP kom til makten, ble rollen deres som kreative politiske skribenter uaktuell. Etter 1933 var det instrumentelle mobiliseringsarbeidet «nedenfra», tilpasset bestemte sosiale, regionale eller religiøse tilhørigheter, med den målsetningen å sikre NSDAP makten, over. Etter maktovertakelsen var partiets og partimedlemmenes viktigste syssel å koordinere og ensrette de ulike tilhørighetene, identitetene og interessene i folket inn i et «*Volksgemeinschaft*». Dette folkefellesskapet var i og for seg fortsatt ikke spesielt entydig definert. Det nasjonalsosialistiske folkefellesskapet var et «[v]ague and murky» konsept, skriver Fritzsche, men «[...] it nonetheless had a powerful appeal among middle-class groups who wielded little political influence [...]».³⁷⁵

Begrepet «folkefellesskap» fremsto ikke uklart og tåkete for den enkelte som tok begrepet til seg. Slik Gregor Strasser, Ernst Reventlow, Dietrich Klagges og Rudolf Jung bruker begrepet «*Volksgemeinschaft*» er det ikke tvil om at de ser for seg helt bestemte samfunnsforhold. Nasjonalsosialismens særegenhet lå ikke i enkelthetene; det var ikke spørsmålet om man var for eller mot eiendomsreform, trodde på historisk dualisme, eller mente at jødedommen ikke var en rase som avgjorde om man var innenfor det nasjonalsosialistiske idefellesskapet. Vagheten lå ikke i den enkeltes overbevisninger, men i de komplekse motivasjonene og interessene den enkelte kunne ha – og likevel finne resonans i NSDAP.

³⁷⁴ Brown, *Weimar Radicals*, 124.

³⁷⁵ Fritzsche, *Rehearsals for Fascism*, 234.

Hitlers målsetning med NSDAP var å lage et parti som transcenderte alle Tysklands svært komplekse strukturer av tilhørigheter, religiøse overbevisninger og sosiale skillelinjer, for på den måten lage et Tyskland som var forent internt og slagkraftig utad. Derfor måtte partiet nødvendigvis også tilpasse appellen og retorikken overfor velgere i forskjellige regioner, på forskjellige arbeidsplasser, kirkemiljøer eller foreninger. Den strategiske opportunismen lå i at slik appell fikk virke der den passet og ble hørt, så fremt aktiviteten ikke begrenset ideologiens nedslagsfelt eller førerens makt. Man kunne til og med «stjele» retoriske virkemidler som «klassekamp» og «fremmedgjøring» fra marxistene hvis det gagnet partiets valgresultater på bekostning av kommunistene eller sosialdemokratene.³⁷⁶

KV-miljøet kan sees på som et av muligens flere miljøer som i større grad enn andre nasjonalsosialister så sosial rettferdighet som en forutsetning for et ekte folkefellesskap. Hitler trakk ikke i tøylene til Gregor Strasser og de andre i Berlin før de laget et eget programutkast, som, når den kom fra en lederskikkelse i partiet, kunne blitt bindene for partiets politikk. Et såpass omfattende program som det Strasser foreslo, ville utvilsomt gjøre det vanskeligere å appellere til de brede massene NSDAP ønsket å nå ut til. Hitlers avvisning og krav om lojalitet under konferansen i Bamberg 1926 trenger ikke bare å forstås som et uttrykk for hans frykt for at programmet skulle innskrenke egen handlefrihet, men også frykten for å begrense partiets brede appell og forvanske det lokale arbeidet som allerede pågikk for å skaffe stemmer i svært ulike interessefellesskap. Ideen om det nasjonalsosialistiske folkefellesskapet måtte forbli uavklart og vagt fra den øverste partiledelsen, for å kunne være en ideologi som samlet så mange som mulig.

Hitlers regime tok imidlertid etter 1933 klarere standpunkt til noen sider av folkefellesskapet. Tiden da partiet kunne love alt og kritisere alt, var over. I posisjon måtte partiledelsen faktisk prioritere hva de ville gjøre, og dessuten hva den skulle si at den ville prioritere – de to tingene stemte ikke alltid overens.³⁷⁷ Det går også et skille i forfatterskapene til de tre nasjonalsosialistene som er studert i denne oppgaven i 1934. Det dreier seg først og fremst om en orientering vekk fra spørsmål om sosialpolitikk, bort fra å ville endre det sosiale *status quo*. Det skjer også en forandring i retning åndelige og religiøse temaer, i det minste for Reventlow og Klagges.

Reventlow engasjerte seg stadig mer i en bevegelse som het *Deutschen Glaubensbewegung* (DG). Bevegelsen skulle være et religiøst, *völkisch* og åndelig alternativ til kirkene

³⁷⁶ Brown, *Weimar Radicals*, 47.

³⁷⁷ Jf. Tooze, *The wages of destruction*, 59.

i Tyskland. Organisasjonen ble stiftet i juli 1933, ved en sammenslutning av forskjellige ikke-kristne religiøse grupper tilknyttet völkischbevegelsen under Weimar-republikken.³⁷⁸ Organisasjonen eksisterte dermed omtrent som et trossamfunn, og var ikke en del av parti-strukturen i NSDAP. I DG frontet Reventlow sammen med grunnleggeren Jakob Wilhelm Hauer, et alternativt syn på det ariske rasefellesskapet, hvis man sammenlikner med de mest utbredte raseteoriene i NSDAP. Hauer mente for eksempel at alle raser var forbundet med hverandre, med et felles fortidig opphav. I Hausers øyne var alle raser blandede. I motsetning til Hans Günther og Ludwig Clauss, som sto bak raseteoriene som inspirerte NSDAP, var Hauer og Reventlow ikke opptatt av at den ariske rase måtte bevare et rent blod, men snarere at et nordisk-germansk åndsfellesskap (*Seelentum*) ikke måtte dukke under for et «vorasiatisch-semitisch Seelentum».³⁷⁹ Tyskland sto altså ikke overfor en rasekamp, men en kulturell kamp.³⁸⁰ Både kristendommen og jødedommen var korrupperende krefter mot dette nordiske åndsfellesskapet.

Reventlow ble mer og mer involvert i bevegelsen i løpet av 1933. Høsten 1933 ble nyheter og diskusjonsartikler om DG en fast spalte som fikk stadig mer plass i *Reichswart*³⁸¹. Reventlow skrev også boken *Wo ist Gott?*.³⁸² Nye unge tyskere, de fleste av dem medlemmer av NSDAP, sluttet seg til bevegelsen i løpet av 1935. DGs mål og «konfesjon» forble etter dette veldig uklar. Den nye generasjonen krevde at bevegelsen, som da var ledet av Hauer og Reventlow, skulle bli mer politisk og føre en skarpere kritikk av de kristne kirkene i et forsøk på å begrense deres makt i det nasjonalsosialistiske regimet. Reventlow trakk seg som leder av DG sammen med Hauer i mars 1936, da de opplevde at den nye generasjonen egentlig ikke ønsket noen völkisch-religiøs konfesjon utenom nasjonalsosialismen. Reventlow ble ikke tvunget til å trekke seg, men han følte bevegelsens meningskonsensus hadde flyttet seg bort fra det han selv sto for og trakk seg derfor fra ledelsen.³⁸³

³⁷⁸ Breuer, *Die Völkischen in Deutschland*, 259.

³⁷⁹ Ibid.: 261-262. Hauer's bok, der han skriver om dette, heter *Deutsche Gottschau. Grundzüge eines Deutschen Glaubens*, Stuttgart: K. Gutbrod, 1935.

³⁸⁰ Breuer, *Die Völkischen in Deutschland*, 262.

³⁸¹ Fra 31. desember 1933 kom *Reichswart* ut med undertittelen *Organ der Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Glaubensbewegung*. Ernst Graf zu Reventlow, «Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Glaubensbewegung (ADG)», *Reichswart*, 31. desember 1933 Verlag Reichswart, Berlin.

³⁸² I boken gjør Reventlow rede for sin versjon av den «ariske verdensanskuelsen». Han skriver for eksempel at den ariske verdensanskuelsen ikke skiller mellom denne verden og det hinsidige. På spørsmålet om hvor gud er, svarer Reventlow at guden er overalt. Det hinsidige er ikke annet enn det som ligger utenfor våre erkjennelsesmuligheter, og det hinsidige er bare en mulighet gjennom mennesket. Ernst Graf zu Reventlow, *Wo ist Gott?*, Berlin: Rotadruk, 1934, 310 og 402-403.

³⁸³ Breuer, *Die Völkischen in Deutschland*, 263-264.

Klagges returnerte til de samme problemstillingene og tematikken han hadde tematisert i *Urevangelium*. Temamessig finnes et ganske markant skille mellom 1925 – 1933 og 1936 i Klagges' forfatterskap. Klagges gikk i 1936 tilbake til å skrive mer om religion og om historisk dualisme enn om sosial rettferdighet og antikapitalisme.³⁸⁴ Dermed returnerte han til temaer han hadde berørt i *Urevangelium Jesu* i 1925. Jung fortsatte å skrive om situasjonen til sudetyskerne, men etter 1934 ble han mer opptatt av «frigjøringen» av de tyske områdene i Tsjekkia. Bøkene *Die Schicksalsfrage Mitteleuropas* og *Sudetendeutscher Schicksalskampf* er først og fremst tvilsomme historiske fremstillinger av den sudetyske «frigjøringsbevegelsen» fra 1848 til hans samtid. Det er ingen programmatisk utlegninger for eiendomsreform eller sosialpolitikk i disse bøkene, selv om politiske programmer for spørsmål om selvråderett for områdene med tysk minoritetsbefolkning forekommer.³⁸⁵

Vendingen bort fra spørsmål om sosial rettferdighet kan ha mange årsaker, og forfatterne kan ha hatt forskjellige grunner til å bytte tematikk. I det følgende vil forskjellige forklaringer gjøres rede for. De to forklaringene som peker seg ut som de mest robuste er: (1) Forfatterne tiet om politiske temaer de tidligere hadde skrevet om fordi de fryktet represalier eller forfølgelse fra regimet. (2) Diskusjonen i offentligheten om sosiale reformer og ytterligere systematisering av ideologien ble i det nye systemet uaktuell. Under det nye regimet var det andre mer effektive og tryggere måter å skaffe seg politisk innflytelse på.

Man kunne først spørre om ikke de relativt sett bedre økonomiske vilkårene under det nasjonalsosialistiske regimet var grunn nok til å vende bort fra sosiale spørsmål og heller nærme seg andre temaer. De økonomiske forholdene ble relativt bedre i løpet av det første året av Hitlers regjeringstid. Regimet gjennomførte sysselsettingstiltakene som Gregor Strasser hadde etterspurt i 1932, og de innebar en satsing på jordbruk. Det var ikke en eiendomsreform, men ledighetstallene gikk nedover. Da den sesongbestemte arbeidsledigheten vinteren 1933 – 1934 ga seg, var den tyske økonomien for alvor på vei ut av krisen.³⁸⁶ Det er imidlertid ikke slik at spørsmål om sosial rettferdighet dermed ble uaktuelle. For selv om ledigheten var på rett vei var forskjellene store i det tyske samfunnet; *per capita* inntekt i Tyskland var langt dårligere sammenliknet med andre relevante land på midten av 1930-tallet.³⁸⁷ Det var til og med forbudt å snakke offentlig om at pengene etter desember

³⁸⁴ Germann, *Die Politische Religion*, 99-100.

³⁸⁵ Rudolf Jung, *Die Schicksalsfrage Mitteleuropas*, Leipzig: Lühe, 1938, 62. Rudolf Jung m.fl., *Sudetendeutscher Schicksalskampf*, Leipzig: Verlag Bibliographisches Institut, 1938, 36.

³⁸⁶ Se Figur 1 side 47. Se også Tooze, *The wages of destruction*, 48-49.

³⁸⁷ *Ibid.*: 138.

1934 strømmet inn i opprusting snarere enn å bidra til å skape jobber og utvide velferdstjenestene.³⁸⁸ Det var med andre ord nok av sosiale utfordringer og skjeve eiendomsforhold å ta tak i også på midten av 1930-tallet.

6.1 Hitler tar eierskap til revolusjonen og sosialismen

I løpet av 1933 gjennomførte Hitler lovendringer som skulle hindre eller rett og slett forby opposisjonell kritikk. «Rikspresidentens forordning til folkets og statens beskyttelse» etter riksdagsbrannen 27. februar 1933 forbød og innstilte trykningen i forskjellige privateide forlag og pressehus. Blant dem som ble rammet av forbudet, var ikke bare kommunistiske og sosialdemokratiske aviser, men også liberale og andre aviser som typisk ble lest av yrkesgruppene i mellomsjiktet.³⁸⁹

Avisene som derimot var lojale mot NSDAP, og som gjerne ble styrt av folk i partiledelsen, økte derimot kraftig i opplag. *Völkischer Beobachter*, hvor Alfred Rosenberg var redaktør fra 1923 til 1938, gikk aldri ut med offisielle opplagstall, men man antar at avisa nådde et opplag på nesten 1,7 millioner i tillegg til lokale daglige utgaver i 1944.³⁹⁰ Goebbels' Berlin-baserte avis, *Der Angriff*, gikk fra et opplag på 2000 kopier i uka i 1927 til 147 000 daglige eksemplarer i 1939.³⁹¹ Typisk for avisene som var kontrollert av partiledelsen, var at de ikke argumenterte med leseren. Selv om de prøvde å lage pålitelige reportasjer og kommentarer, i det vakuumet som var igjen etter de forbudte avisene, forble avisene også «*Kampfblätter*», slik de hadde vært før maktovertakelsen, med ensidig og imperativt meningsinnhold som først og fremst skulle tjene som propaganda.³⁹² I tillegg til forbudet mot diverse presse var brenningen av bøker som ikke var akseptert, 10. mai 1933, en viktig symbolsk avvisning av viktige deler av Tysklands intellektuelle arv. I forbindelse med bokbålene ble også journalister og forfattere som regimet ikke likte forfulgt og arrestert.³⁹³

³⁸⁸ Det var også utenrikspolitiske grunner til at opprustingen ble dysset ned i offentligheten. Det var likevel et klart mål fra regimeledelsen å overbevise folket om at man var «over det verste». Ibid.: 47 og 59.

³⁸⁹ Weigel, «Inszenieren und Zerstören», 248.

³⁹⁰ Jens Lohmeier, *Medizin in Nationalsozialistischen Tageszeitungen: Vergleichende Untersuchung von «Westdeutscher Beobachter» und «Völkischer Beobachter»*, Kassel: Kassel University Press, 2015, 48.

³⁹¹ Weigel, «Inszenieren und Zerstören», 248.

³⁹² Robert Moses Shapiro, *Why Didn't the Press Shout? American & International Journalism During the Holocaust*, Hoboken, N.J.: KTAV Publishing House, 2003, 307.

³⁹³ Weigel, «Inszenieren und Zerstören», 249. Kershaw, *Hitler: A Biography*, 292.

Hitlers regime tok også nådeløse oppgjør med andre som hadde deltatt i KV-miljøet. Otto Strasser måtte flykte fra Berlin til Praha i mai 1933.³⁹⁴ Han hadde forlatt NSDAP i 1930 og dannet den opposisjonelle gruppen *Schwarze Front* sammen med andre tidligere medlemmer av NSDAP og KV-miljøet.³⁹⁵ Gruppen kritiserte åpent NSDAPs manglende sosialistiske linje. Otto Strasser hadde etter 1933 tatt til orde for en «andre revolusjon». I marxistisk ånd og sjargong tenkte han seg at en kontrarevolusjon måtte komme som en reaksjon på det reaksjonære «girondinerregimet» som hadde etablert seg i Tyskland etter 1933.³⁹⁶ Otto levde i eksil til etter krigen.³⁹⁷ Gregor Strasser trakk seg tilbake etter at Kurt von Schleicher tilbød ham å bryte med Hitler i desember 1932. I kjølvannet av tilbaketrekningen tok partiledelsen avstand fra ham.³⁹⁸ Gregor Strasser ble senere drept under utrenskningene av Hitlers nye og gamle fiender, 30. juni 1934.

Det var de som utgjorde en direkte trussel mot folkefelleskapets naturlige harmoni, og mot førerens suverene makt, som ble forfulgt. Dermed sto Reventlow, Jung og Klagges ikke i noen reell fare for å få reaksjoner fra partiledelsen etter 1933. Klagges og Jung fikk til og med sentrale posisjoner under det nasjonalsosialistiske regimet. Reventlow beholdt sin posisjon som riksdagsrepresentant etter maktovertakelsen, men parlamentet var helt ubetydelig etter at NSDAP på illegitimt vis sikret seg flertall i løpet av 1933.³⁹⁹ Jung flyktet fra fengsel til Tyskland i 1935, etter å ha blitt straffet for ulovlige partiaktiviteter i Tsjekkia. I Tyskland fikk han en varm velkomst og ble æret med et lavt medlemsnummer, som om han hadde vært medlem av partiet siden 1925.⁴⁰⁰ Han gikk senere inn i SS og steg raskt i gradene til han nådde *Gruppenführer* i 1942. I 1936 ble Jung også medlem av Riksdagen. Der satt han sammen med Reventlow, Klagges og blant andre Franz von Papen. Riksdagsmandatene under «Det tredje riket» ikke nødvendigvis en anerkjennelse av partifellens betydning. Flere av riksdagsrepresentantene hadde andre viktige stillinger i tillegg – blant riksdagsrepresentantene var også Hermann Göring, Joseph Goebbels og Heinrich Himmler. Selve plassen i riksdagen

³⁹⁴ Otto Strasser fikk for øvrig hjelp av den nye innenriksministeren Wilhelm Frick, som fortalte Gregor Strasser at Göring hadde sendt en gruppe «henchmen» etter Otto 9. mai 1933. Bernhard Strasser, «Gregor and Otto Strasser», IfZ, ZS-1822, 10.

³⁹⁵ Blant dem som ble med Otto Strasser ut av partiet i 1930 var Herbert Blank og Eugen Mossakowsky. Se «Die Sozialisten verlassen die NSDAP» av Otto Strasser, gjengitt i Kühnl, *Die Nationalsozialistische Linke*, 292.

³⁹⁶ Otto Strasser, *Die deutsche Bartholomäusnacht*, Praha: Verlag Die Dritte Front, 1938, 201.

³⁹⁷ Strasser, «Gregor and Otto Strasser», IfZ, ZS-1822, 10-11 og 14.

³⁹⁸ Stachura, *Gregor Strasser*, 117-118.

³⁹⁹ Neville, «Ernst Reventlow», 245.

⁴⁰⁰ Lilla m.fl., *Statisten in Uniform*, 287.

var imidlertid ikke spesielt betydningsfull – det var også en måte å holde personer borte fra posisjoner med reell makt uten at noen mistet ansikt.⁴⁰¹

Selv om de tre forfatterne, Reventlow, Jung og Klagges ikke sto i reell fare for å bli forfulgt eller drept, markerer sommeren 1934 et skille i det nasjonalsosialistiske regimet – og for de tre forfatterne. Partiet og staten, som etter hvert var vanskelige å skille fra hverandre, ble mer ensrettet, i en prosess styrt ovenfra. Drapene og fengslingene var rettet mot grupper og enkeltmennesker som enten hadde vist aktiv motstand mot Hitler, som han oppfattet at kunne true hans posisjon, eller som Hitler personlig bar nag til etter tidligere hendelser.⁴⁰² Etter maktovertakelsen fryktet partiledelsen at det var grupperinger på innsiden av partiorganisasjonen, særlig innenfor SA, som ønsket en «andre revolusjon». De var redd tidligere motstandere av NSDAP, deriblant kommunister, hadde brukt deres eget knep mot dem og mobilisert på innsiden av partiinstitusjonene, «nedenfra», under perioden da medlemsmassen i partiinstitusjonene vokste ekstremt (1930 – 1934).⁴⁰³ SA var i ferd med selv å bli en splittende kraft ved den utstrakte bruken av vold og usystematiske aksjoner.⁴⁰⁴

Derfor brukte regimet, parallelt med vold og forfølgelse mot fiender innenfor og utenfor partiorganisasjonen, også sin nyvunne makt til å definere den nasjonalsosialistiske revolusjonen og sosialismen. På den måten kunne de komme den marxistiske retorikken i møte ideologisk, og etablere at revolusjonen var komplett i og med den nasjonalsosialistiske maktovertakelsen. Utrekningen av SA-lederskapet og Hitlers tidligere politiske fiender var ikke bare en fjerning og erstatning av illojale institusjonsledere, men også en «performance». Retorisk hadde partiledelsen forsøkt å rydde veien for sitt syn på sosialisme og revolusjon helt siden våren 1933. Drapene ble en iscenesettelse av en fysisk indre opprydding av revolusjonens fiender.

The character of this revolution was still in doubt, but now the Nazi leadership was in a position to monopolize the way in which it was defined. Socialism was to be created not by

⁴⁰¹ Ernst Kienast, *Der Grossdeutsche Reichstag 1938, IV. Wahlperiode (nach dem 30. Januar 1933)*, Berlin: R. v. Decker Verlag, 1938, 125-135.

⁴⁰² Blant de som ble skutt eller fengslet av Gestapo under uttrekningen i juni 1934 var visesekretær Franz von Papens nærmeste medarbeidere; sju regionale ledere i SA inkludert SA-lederen Ernst Röhm; Gregor Strasser; Kurt von Schleicher, hans kone og en av hans nærmeste medarbeidere; og Ritter von Kahr, som hadde slått ned Hitlers kuppforsøk i 1923. Dessuten ble i alt 22 mennesker ofre for lokale lynsjanger i, og omkring München. Kershaw, *Hitler: A Biography*, 311-313.

⁴⁰³ Brown, *Weimar Radicals*, 123-124.

⁴⁰⁴ *Ibid.*: 130.

Marxist class war, not by undisciplined radicalism flying off in every direction, but by top down, centrally directed leadership.⁴⁰⁵

Samtidig tok Hitlers regime et mye klarere eierskap over begreper som KV-forfatterne tidligere hadde kunnet boltre seg med. Når Hitler, sammen med propagandaminister Goebbels, omsider ønsket å kontrollere dette semantiske feltet, lukket de kanskje noe av det rommet «det nasjonalsosialistiske venstre» hadde hatt eierskap til tidligere. Hitlers visjon om revolusjon var ikke sosialøkonomisk, men en form for biologisk og kulturell revolusjon. «Sozialismus sei nichts anderes als natürliche Ordnung eines Volkes nach seinen angeborenen Fähigkeiten.»⁴⁰⁶ Dermed kan forfatterens orientering vekk fra sosialisme og sosialpolitiske temaer skyldes frykt for å legge seg ut med den nye, dominerende, og mer autoritative, forståelsen av sosialisme.

6.2 «Gamle» nasjonalsosialister i et nytt system

Over en periode etter maktovertakelsen forandret omgivelsene og organisasjonslogikken i NSDAP seg. Hitler eksemplifiserte med utrenskningene 30. juni 1934 hva som skjedde med de i partiet som utfordret hans posisjon offentlig. Samtidig tok hans regime langt mer eierskap til begreper som tidligere hadde vært uavklarte – slik som revolusjon og sosialisme. En «outsider» på innsiden av partiet og regimet kunne ha en fortid som toneangivende nasjonalsosialist. Etter maktovertakelsen kunne vedkommende miste innflytelse og anseelse. Gjennom en ensrettingsprosess, ikke bare av samfunnet for øvrig, men også av NSDAPs sterkt voksende partiorganisasjon, sluttet ledelsen over tid å oppmuntre til initiativer «nedenfra». Den understreket heller viktigheten av sentral styring «ovenfra».⁴⁰⁷

Det var ikke selvsagt at alle som var innenfor folkefellesskapet og innenfor partiorganisasjonen hadde like muligheter til å få politiske maktposisjoner. Inkludering i og ekskludering fra systemets maktposisjoner var et gradsspørsmål, der forskjellige kriterier spilte en rolle til forskjellige tider.⁴⁰⁸ For eksempel var ikke kvinnene inkludert på en måte som gjorde at de slapp til i ledende posisjoner i regimets lederskap. Det fantes rene kvinne-

⁴⁰⁵ Ibid.: 132.

⁴⁰⁶ Gjengivelse av Hitlers tale i Reichenhall 2. juli 1933, «Die Stufen der Revolution, Hitlers Rede in Reichenhall», *Vossische Zeitung*, 2. juli 1933, 1.

⁴⁰⁷ Brown, *Weimar Radicals*, 130.

⁴⁰⁸ Armin Nolzen, «Inklusion und Exklusion im 'Dritten Reich'» i *Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, (red.) Frank Bajohr og Michael Wildt Fischer Taschenbuch Verlag, 2009, s. 60-77: 71.

organisasjoner og avdelinger, men en ledende kvinne i disse organisasjonene hadde en mann som sin overordnede.⁴⁰⁹

På grunn av den store tilstrømmingen av nye medlemmer til NSDAP etter makt-overtakelsen, oppsto et skille mellom de nye, og ofte yngre, medlemmene og de som hadde blitt med i partiet før 1933. De virkelig «gamle» medlemmene som hadde vært i partiet siden før brakvalget i september 1930, ble ofte referert til som «*Alte Kämpfer*». Flere av medlemmene med lang fartstid i partiet følte seg etter 1933 urettmessig forbigått da yngre og nyankomne partimedlemmer raskt fikk ledende posisjoner i det nye regimet.⁴¹⁰ Praksisen med å dele ut riksdagsplasser og andre uviktige kommunale poster til de *Alten Kämpfer* var tiltak for å bøte på denne potensielt splittende urettferdigheten.⁴¹¹ Den reelle politiske makten lå imidlertid i partiets organisasjonshierarki, og etter hvert også, i økende grad, i underorganisasjonene i det militært organiserte *Schutzstaffel* (SS). Disse organisasjonene klarte gjennom ensrettingsprosessen å trenge inn i noen av de mest sentrale samfunnssystemene, som blant annet rettssystemet, vitenskap og, delvis, det økonomiske systemet. Den reelle innflytelsen man hadde på regimets politikk var i stor grad avgjort av ens rang i de hierarkiske organisasjonene NSDAP og SS.⁴¹²

I det fremvoksende systemet var det en tendens til at intellektuelle og kreative skribenter som ville diskutere mål og mening med nasjonalsosialismen, ikke var de som endte opp med mest politisk innflytelse.⁴¹³ Målet og meningen med nasjonalsosialismen var på en måte bestemt, men på samme tid helt åpen for fortolkning. Målet var å danne et folkefelleskap som var samlet innad og slagkraftig utad.⁴¹⁴ Regimet var bygget opp rundt føreren på en måte som ga Hitler svært stor personlig makt over omtrent alle områder av samfunnet. Innen de første årene av Hitlers regime var over var alle former for kollektiv beslutningstaking, som hadde eksistert under Weimarrepublikken, fjernet. Hitler detaljstyrte imidlertid ikke alle politikkområder, men lot det være opp til de øverste ansvarlige parti-

⁴⁰⁹ Det skal sies at kvinnene slapp mer til i ledende sivile posisjoner under andre verdenskrig da større deler av den mannlige delen av befolkningen var innrullert i *Wehrmacht*. Ibid.: 72-73. Kjøstvedt, «Hitler's metropolis?», 143.

⁴¹⁰ Nolzen, «Inklusion und Exklusion», 71-72.

⁴¹¹ Ibid.: 72.

⁴¹² Ibid.: 73.

⁴¹³ Selv «partikjære» programmatikere som Gottfried Feder hadde for Hitler utspilt sin rolle etter 1933. Feder ble ikke inkludert i noen innflytelsesrike posisjoner etter makt-overtakelsen, men ble i 1934 tildelt en professorstilling ved *Technische Hochschule* i Berlin. Tyrell, «Gottfried Feder», 38-39.

⁴¹⁴ Hitler, *Mein Kampf bind I*, 873 og 875.

medlemmene å tolke og (over)oppfylle førerens vilje.⁴¹⁵ Under føreren vokste det fram et polykrati bestående av de dominerende nasjonalsosialistiske organisasjonene. Makten ble fordelt på flere sentre. Hvilke organisasjoner som var de mest dominerende, og hvorvidt dette bidro til å styrke eller svekke førerens makt, har vært diskutert i forskningslitteraturen.⁴¹⁶ For denne oppgaven er det viktig å trekke frem at det nye regimet var et regime der byråkrater kunne få raske karrierer ved å utføre ordre uten å gjøre noen andre prinsipielle eller etiske refleksjoner om tiltakene de iverksatte, enn å oppfylle førerens vilje. Det var på den måten et regime med militære idealer. I dette nye systemet og denne organisasjonslogikken passet ikke prinsipielle debatter eller forsøk på systematisering av nasjonalsosialismen.

Ernst Reventlows erfaringer under det nasjonalsosialistiske regimet skiller seg fra den Klagges og Jung hadde. Reventlow klarte aldri, eller forsøkte aldri, å engasjere seg i de nye maktinstitusjonene i en stadig mer nasjonalsosialistisk stat. Den samtidige Ernst Niekisch, som kalte seg selv en «nasjonalbolsjevik» på utsiden av partiet, beskrev i 1958 Reventlow som en «outsider» på innsiden av partiet, etter at nasjonalsosialistene kom til makten.⁴¹⁷ Joseph B. Neville skriver at det Reventlow ytret etter 1933, skjedde på regimets nåde. «Whatever reservations he had about the regime, he generally kept to himself. [...] [H]e was by the mid-1930's pathetically unable to publish his own views without casting a wary eye to nazi authority.»⁴¹⁸ Nevilles versjon etterlater et inntrykk av at Reventlow legger bånd på seg for å ikke si eller skrive det han «egentlig mener». Det er en mulig forklaring, men det er ikke sikkert det er en fullstendig forklaring. Ser man Reventlows aktivitet i *Deutsche Glaubensbewegung* kan han også tolkes som om han gjorde og skrev det han ville. Etter 1933 hadde

⁴¹⁵ Kershaw, *Hitler: A Biography*, 421-422 og 534.

⁴¹⁶ Peter Hüttenberger mener polykratiet vokste fram som en uformell avtale mellom industri- og landbrukseliter, *Reichswehr* og NSDAP. «Der Zuständigkeitswirrwarr im Dritten Reich läßt sich nicht allein aus einer hypermachiavellistischen Politik Hitlers erklären, sondern aus den permanenten Penetrationsversuchen, Differenzierungen und Kompromissen der einzelnen Herrschaftsträger». Peter Hüttenberger, «Nationalsozialistische Polykratie», *Geschichte und Gesellschaft* 2, 1976, s. 417-442: 442. Ian Kershaw argumenterer imidlertid for at den interne kampen om å ha føreren på sin side var en prosess som styrket Hitlers posisjon. De eneste som hadde noe å tape på denne prosessen var partimedlemmer i lederstaben under Hitler. Kershaw mener også at denne styreformene bidro til å radikalisere regimet. Lederne for de ulike samfunnsområdene og ansvarsområdene prøvde å overgå hverandre med stadig mer radikale politiske tiltak for å vinne og beholde førerens gunst. Til slutt mener Kershaw at dette var en interaksjon mellom Hitler og lederstaben, som gjorde at også Hitler begynte å tro på førerkulten og sin egen ufeilbarlighet. Kershaw, *Hitler: A Biography*, 421-422 og 534. Se også Robert Gellately, «Situating the 'SS-State' in a Social-Historical Context: Recent Histories of the SS, the Police, and the Courts in the Third Reich», *Journal of Modern History* 64, 1992, s. 338-365.

⁴¹⁷ Niekisch, *Gewagtes Leben: Begegnungen und Begebnisse*, 183. Niekisch legger ikke til grunn den samme betydningen av «outsider» som Gellately og Stoltzfus; de kaller menneskene som ble kommunisert ut av folkefelleskapet for «Social outsiders». Se Robert Gellately og Nathan Stoltzfus, *Social Outsiders in Nazi Germany*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2001.

⁴¹⁸ Neville, «Ernst Reventlow», 245.

imidlertid Reventlow ikke den innflytelsen og definisjonsmakten han hadde under Weimarrepublikken – han var blitt uaktuell.

Klagges prøvde på 1970-tallet også å fremstille seg som en outsider på innsiden ved å si at han gikk inn i en «indre emigrasjon», på lik linje med andre opposisjonelle forfattere, kunstnere og vitenskapsfolk som valgte å bli i Tyskland og motsatte seg regimet passivt.⁴¹⁹ Denne påstanden er ikke spesielt troverdig, da den er skrevet lenge etter andre verdenskrig og *Holocaust*. Dessuten klarte Klagges å skaffe seg innflytelse likevel. Det gjorde han derimot ikke som forfatter, men som lokalpolitiker og SS-medlem. Klagges sluttet å skrive offentlig om endringene han ville gjennomføre i artikler og bøker. Kanskje forsto han at han mer effektivt kunne følge sine egne overbevisninger fra en maktposisjon på innsiden av partiets institusjoner, enn som en «dissident», slik han beskriver seg på 1970-tallet.

Jung hadde ikke levd så tett på begivenhetene i Tyskland som de to andre forfatterne. Da han omsider flyktet til Tyskland i 1935 engasjerte også han seg på innsiden av SS. Han fortsatte i mindre grad enn de to andre å publisere artikler og bøker. Når han skrev, handlet tekstene om sudetyskernes historie og «frigjøringskamp» fra ulike styresmakter.⁴²⁰ Heller ikke Jung ble en «outsider» eller dissident, men klarte selv å integrere seg i de nye maktinstitusjonene. Hvorvidt han fortsatte å agitere for og strebe etter gjennomslag for sine tidligere overbevisninger på innsiden av SS, har ikke denne oppgaven et kildegrunnlag til å si noe om.

Jung og Klagges var ikke de eneste fra KV-miljøet som fikk mer eller mindre innflytelsesrike posisjoner i det nye samfunnet. Wilhelm Frick – som hadde vært med i redaksjonen i NS-brevene – ble innenriksminister, selv om også han havnet i en mindre innflytelsesrik posisjon da stadig flere av ansvarsområdene i innenrikspolitikken tilfalt andre partikolleger. Joseph Goebbels fikk stor innflytelse i stillingen som propagandaminister. Hva som gjorde at Goebbels og Frick fikk viktige posisjoner i Hitlers regime, er det i dette oppgavearbeidet ikke funnet et entydig svar på. Men det vil antydes noen forslag i det følgende.

Goebbels tok et ganske klart valg om å følge Hitler i april 1926. Hitler hadde overbevist Goebbels i private samtaler om at han var svært opptatt av sosialpolitiske spørsmål. «Er hat das alles durchgedacht» skrev Goebbels i dagboken 13. april 1926.⁴²¹ Goebbels

⁴¹⁹ Germann, *Die Politische Religion*, 100.

⁴²⁰ Jung, «Die Entstehung des Tschechenstaates»; Jung, *Die Schicksalsfrage Mitteleuropas*.

⁴²¹ Goebbels, *Die Tagebücher Teil 1*, 13. april 1926, 172-173.

fremstår som, om ikke ideologisk fleksibel, så i det minste en opportunistisk person. Han gjorde med glede og iver det som måtte til for å følge førerens vilje etter 1926.⁴²² Wilhelm Frick bidro ikke i KV-miljøet med like spissformulerte artikler som de tre som er studert i denne oppgaven. Han var opptatt av at føderalismen hadde problematiske sider hvis man ville skaffe til veie et organisk folkefelleskap.⁴²³ Han var også opptatt av å bekjempe arbeidsløsheten i Tyskland under den store depresjonen.⁴²⁴ Etter maktovertakelsen hadde Hitler, ifølge Frick, samlet nasjonen og gitt arbeiderne arbeidsplasser.⁴²⁵ Det er vanskelig å si noe om Fricks «egentlige» overbevisninger – i den grad noe slikt kan stadfestes, men Otto Strasser beskrev ham i en samtale med politiet 1931 som en som i alle fall ikke var revolusjonær, «ein typischer Durchschnittsverwaltungsbeamter».⁴²⁶ I slike utsagn fremstår Frick som en føyelig byråkrat, som gjerne tilpasset seg det nye systemet som vokste fram under nasjonalsosialistene. De ulike skjebnene til de tidligere medlemmene av KV-miljøet viser at det er upresist å snakke om et ideologisk enhetlig «nasjonalsosialistisk venstre», en «strasserfløy», eller «strasserisme» som ideologi.

Forskningslitteraturen siden 1990-tallet legger vekt på at de nasjonalsosialistiske «byråkratene» var kreative, ideologisk overbeviste og selv bidro til radikaliseringsideologi og politikk innenfor institusjonene de virket i.⁴²⁷ Det er ikke slik at de mest lydige og «stilleste» nådde lengst, men snarere de som viste initiativ og kreativitet i den interne kampen for å oppfylle det som ble ansett som «førerens vilje». Radikaliseringsideologi og politikk er på den måten en vekselvirkning, innenfor rammene av rikets institusjoner og organisasjoner, mellom en ideologi «ovenfra» og initiativer «nedenfra». Dermed var det rom for en type medbestemmelse i den utøvende delen av regimet. Medbestemmelsen i den utøvende delen av maktapparatet tok imidlertid ikke utgangspunkt i prinsipielle programmer, og tiltakene den skulle gjennomføre var ikke gjenstand for offentlig diskusjon, overveielse eller dom.

⁴²² Longerich, *Goebbels: A Biography [e-bok for Android]*, e-bok side 1598-1611.

⁴²³ Wilhelm Frick, «Unitarismus oder Föderalismus», *Nationalsozialistische Briefe*, 1, 1. juli 1927. NS-brevene byttet utseende og format 1. juli 1927, da begynte de også nummereringen på nytt.

⁴²⁴ [Ukjent forfatter], «Ein Antrag von Dr. Frick für die Ruhrkumpels», *Arbeitertum Blätter für Theorie und Praxis der Nationalsozialistischen Betriebszellen-Organisation*, 24, 15. februar, 1932, 9.

⁴²⁵ Wilhelm Frick, *Ein Volk – ein Reich. Zur Verkündung der Reichsreform*, Langensalza: Hermann Beyer & Söhne, 1934.

⁴²⁶ Avskrift av en samtale mellom en politiinformant og Otto Strasser i «Ernst Graf zu Reventlow: Zusammenstellung von Daten aus seinem politischen Werdegang», Landeskriminalpolizeiamt-Berlin, BA, NS 26/2529. Avskriften ble sendt til Politipresidenten for *Landeskriminalpolizeiamt* Berlin fra en politibetjent «Schöner».

⁴²⁷ Wildt, *An Uncompromising Generation*, 7.

*

I dette avsluttende kapittelet har to forklaringer vært diskutert for å finne et svar på hvorfor forfatterne de to første årene etter maktovertakelsen fortsatte debatten om jordreform, og medbestemmelse på arbeidsplassene – for å ta noen eksempler – mens de etter 1934 orienterte seg mot andre temaer, slik som religiøsitet. Den ene forklaringen går ut på at forfatterne følte seg truet etter utrenskningene, etter Hitlers «innгриpen» i det semantiske feltet der de tidligere hadde dominert. Den andre gikk ut på at forfatterne ble uaktuelle i en endringsprosess i partiorganisasjonen, en utvikling som endret dens forhold til massene. Da partiet gikk fra å sitte i opposisjon til å skaffe seg nesten ubegrenset makt i posisjon, måtte ledelsen etter hvert også bestemme seg for hvilken politikk den ville føre. Da regimet falt ned på en annen forståelse av sosialisme enn de tre forfatterne forfektet, kunne de tatt til motmæle og krevd at sosialismen innebar mer sosial utjevning og medbestemmelse på arbeidsplassene – men til hvilken pris og til hvilken nytte? Både Klagges og Reventlow erfarte i to forskjellige sammenhenger at de unge nye partimedlemmene ikke var interessert i å høre på deres systematiserende resonnementer – henholdsvis ved *Hochschule für Politik* og i *Deutsche Glaubensbewegung*. Dessuten gjorde Hitler det klart at han ville forfølge uregjerlige partimedlemmer fra og med sommeren 1934. Dermed var deres utsikter til å få gjennomslag i det nye regimet små, dessuten kunne de risikere å havne på kant med eller utenfor den gruppen regimet inkluderte i folkefellesskapet.

Det er noe paradoksalt med denne typen nazister – de som ville systemisere nasjonalsosialismen ytterligere og kritisk diskutere dens prinsipper offentlig. De bidro til at nasjonalsosialismen fikk feste i Nord- og Nordvest-Tyskland, under det målrettede mobiliseringsarbeidet før 1933. De var sterke motstandere av republikken, men på en annen side var de avhengige av republikkens institusjonaliserte ivaretagelse av meningspluralisme for å kunne ha et håp om å få deres politiske ideer realisert. Dermed havnet de på sidelinjen i regimet de selv bidro til å sikre makten.

Kilder og andre referanser

Arkiv

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BA)

NS 26 Hauptarchiv der NSDAP

- NS 26/896 Denkschrift «Der nationale Sozialismus» und Entgegnungen von Hermann Fobke, «Frederik» und Rudolf Haase
- NS 26/1356 Personendossier des Dietrich Klagges
- NS 26/1363 Personendossier des Ernst Graf zu Reventlow
- NS 26/2529 Ernst Graf zu Reventlow: Zusammenstellung von Daten aus seinem politischen Werdegang

R 58 Reichssicherheitshauptamt

- R 58/708 Verfolgung von politischen Gegnern, Deutsche Kommunisten im Reichsgebiet Bd. 16: 1937 – 1941

R9361 Berlin Document Center

- II/460992 Wolfgang Ispert

Institut für Zeitgeschichte München (IfZ)

- ZS-1822 Bernhard Strasser: Gregor and Otto Strasser - A Footnote to the History of Germany, Zeugenschrifttum

Statistiske kilder

Kaiserliches Statistisches Amt, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1884*, Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, 1884.

———, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1914*, Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, 1914.

Statistischen Reichsamts, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1928*, Berlin: Reimar Hobbing, 1928.

———, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1933*, Berlin: Reimar Hobbing, 1933.

———, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1937*, Berlin: Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, 1937.

Trykte primærkilder

Feder, Gottfried, *25-punktsprogrammet til NSDAP*, München: NSDAP, 1920.

———, *Der Deutsche Staat auf Nationaler und Sozialer Grundlage*, München: Franz Eher, 1935.

Frick, Wilhelm, *Ein Volk – ein Reich. Zur Verkündung der Reichsreform*, Langensalza: Hermann Beyer & Söhne, 1934.

———, «Unitarismus oder Föderalismus», *Nationalsozialistische Briefe*, 1, 1. juli 1927.

Goebbels, Joseph, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, red. Elke Fröhlich, München: K.G. Saur, 1987.

———, «Neue Köpfe», *Nationalsozialistische Briefe*, 18, 15. juni 1926, Kampf-Verlag, Berlin.

Günther, Hans F. K., *Rassenkunde des Deutschen Volkes*, München: J. F. Lehmanns Verlag, 1942.

Hauer, Jacob Wilhelm, *Deutsche gottschau. Grundzüge eines Deutschen Glaubens*, Stuttgart: K. Gutbrod, 1935.

- Hitler, Adolf, *Mein Kampf: Eine Kritische Edition, bind I*, red. Christian Hartmann, Thomas Vordermayer, Othmar Plöckinger og Roman Töppel, München: Institut für Zeitgeschichte, 2016.
- , *Mein Kampf: Eine Kritische Edition, bind II*, red. Christian Hartmann, Thomas Vordermayer, Othmar Plöckinger og Roman Töppel, München: Institut für Zeitgeschichte, 2016.
- Jung, Rudolf, *Der nationale Sozialismus im Sudetendeutschtum*, Aussig: N.S.P.-Verlag, 1933.
- , *Der nationale Sozialismus Seine Grundlagen, sein Werdegang und Seine Ziele*, München: E. Hoeppele, 1922.
- , «Die Entstehung des Tschechenstaates und die Sudetendeutsche Volksgruppe». In *Sudetendeutscher Schicksalskampf*. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1938.
- , *Die Schicksalsfrage Mitteleuropas*, Leipzig: Lühe, 1938.
- , «Nationalsozialismus», *Nationalsozialistische Briefe*, 12, 15. mars 1926.
- Jung, Rudolf, Hans Krebs, Rudolf Richter, Gottfried Rothacker, Rudolf Sandner, Rudolf Schickentanz, og Walter Wannemacher, *Sudetendeutscher Schicksalskampf*, Leipzig: Verlag Bibliographisches Institut, 1938.
- Kienast, Ernst, *Der Grossdeutsche Reichstag 1938, IV. Wahlperiode (nach dem 30. Januar 1933)*, Berlin: R. v. Decker Verlag, 1938.
- Klagges, Dietrich, *Das Urevangelium Jesu, der Deutsche Glaube*, Leipzig: Armanen-Verlag, 1925.
- , *Geschichte als Nationalpolitische Erziehung*, Frankfurt am Main: Verlag Moritz Diesterweg, 1936.
- , *Idee und System: Vorträge an der Deutschen Hochschule für Politik über Grundfragen Nationalsozialistischer Weltanschauung*, Leipzig: Armanen-Verlag, 1934.
- , «Vorfragen zur Programmatik», *Nationalsozialistische Briefe*, 16, 15. mai 1926.
- , «Was will der Nationalsozialismus?», *Nationalsozialistische Briefe*, 41 og 42, 1. juni og 15. juni 1927.
- Klagges, Dietrich, og Walter Franke, *Volk und Führer: Deutsche Geschichte für Schulen 7*, Frankfurt am Main: M. Diesterweg, 1943.
- Marx, Karl, og Friedrich Engels, «Manifesto of the Communist Party» Translated by Samuel Moore og Friedrich Engels. In *Selected works*. Moscow: Progress Publishers, 1969.
- Marx, Karl og Friedrich Engels, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Newburyport: Dover Publications, 2012.
- Reventlow, Ernst Graf zu, «Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Glaubensbewegung (ADG)», *Reichswart*, 31. desember 1933 1933, Verlag Reichswart, Berlin.
- , *Deutscher Sozialismus: Civitas Dei Germanica*, Weimar: A. Duncker Verlag, 1930.
- , *Nationaler Sozialismus im Neuen Deutschland*, Berlin: Zeitgeschichte Verlag, 1932.
- , «Was sind für uns die Juden». Chap. 1 In *Das Neue Deutschland und die Judenfrage*, edited by Gottfried Feder, 228 p. Leipzig: Rüdiger-Verlag, 1933.
- , *Wo ist Gott?*, Berlin: Rotadruck, 1934.
- Rosenberg, Alfred, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der Seelischgeistigen Gestaltenkämpfe Unserer Zeit*, München: Hoheneichen-verlag, 1930.
- Strasser, Gregor, «Geleitwort», *Nationalsozialistische Briefe*, 1, 1. oktober 1925, Kampf-Verlag, Berlin.
- , *Kampf um Deutschland: Reden und Aufsätze eines Nationalsozialisten*, München: Franz Eher, 1932.
- Strasser, Otto, *Die deutsche Bartholomäusnacht*, Praha: Verlag Die Dritte Front, 1938.

- [Ukjent forfatter], «Ein Antrag von Dr. Frick für die Ruhrkumpels», *Arbeitertum Blätter für Theorie und Praxis der Nationalsozialistischen Betriebszellen-Organisation*, 24, 15. februar 1932.
- , «Ministerpräsident Klagges im Kampf gegen die Miesmacher», *Hamburger Nachrichten*, 26. mai 1934, Hamburg. Gjengitt digitalt av Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv:
<http://webopac.hwwa.de/PresseMappe20/PM20.cfm?qt=131718&CFID=14440144&CFTOKEN=19383771> [Lastet ned 26.4.2018].
- , «Die Stufen der Revolution, Hitlers Rede in Reichenhall», *Vossische Zeitung*, 2. juli 1933.

Sekundærlitteratur

- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Co., 1951.
- Bach, Maurizio, og Stefan Breuer, *Faschismus als Bewegung und Regime: Italien und Deutschland im Vergleich*, Wiesbaden: Springer-Verlag, 2010.
- Bagge, Sverre, *Europa tar form: År 300 til 1300*, Oslo: Cappelen, 2002.
- Bajohr, Frank, «Gauleiter in Hamburg. Zur Person und Tätigkeit Karl Kaufmanns», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 2, 1995, s. 267-295.
- Berman, Sheri, «Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic», *World Politics* 49, 1997, s. 401-429.
- Bollmus, Reinhard, *Das Amt Rosenberg und Seine Gegner*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1970.
- Boog, Horst, «Graf Ernst zu Reventlow (1869 – 1943)», Doktorgradsavhandling, Ruprecht-Karl Universität Heidelberg, 1965.
- Bracher, Karl Dietrich, Wolfgang Sauer, og Gerhard Schulz, *Die Nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des Totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*, Köln: Westdeutscher Verlag, 1960.
- Breuer, Stefan, *Die Völkischen in Deutschland: Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008.
- Broszat, Martin, «Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926/27», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 8, 1960, s. 85-118.
- Brown, Timothy S., *Weimar Radicals: Nazis and Communists Between Authenticity and Performance*, New York: Berghahn Books, 2009.
- Childers, Thomas, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919 – 1933*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1983.
- Duverger, Maurice, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London: Methuen, 1954.
- Evans, Richard J., *The Coming of the Third Reich*, New York: The Penguin Press, 2004.
- Evenshaug, Trude, «Monrad og den offentlige mening: en lesning av filosofen M. J. Monrads deltakelse i det offentlige ordskiftet 1845 – 1891», Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2006.
- Feldman, Gerald D., *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914 – 1924*, New York: Oxford University Press, 1993.
- , *Vom Weltkrieg zur Weltwirtschaftskrise: Studien zur Deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 1914 – 1932*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984.
- Fischer, Conan, *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*, Providence: Berghahn Books, 1996.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien, *Hitler's Brudervolk: The Dutch and the Colonization of Occupied Eastern Europe, 1939 – 1945*, New York: Routledge, 2015.

- Fritzsche, Peter, *Rehearsals for Fascism: Populism and Political Mobilization in Weimar Germany*, New York: Oxford University Press, 1990.
- Föllmer, Moritz, «Was Nazism Collectivistic? Redefining the Individual in Berlin, 1930 – 1945», *Journal of Modern History* 82, 2010, s. 61-100.
- Geary, Dick, «Who Voted For the Nazis?», *History Today* 48, 1998, s. 8-14.
- Gellately, Robert, «Situating the 'SS-State' in a Social-Historical Context: Recent Histories of the SS, the Police, and the Courts in the Third Reich», *Journal of Modern History* 64, 1992, s. 338-365.
- Gellately, Robert, og Nathan Stoltzfus, *Social Outsiders in Nazi Germany*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2001.
- Germann, Holger, *Die Politische Religion des Nationalsozialisten Dietrich Klagges: Ein Beitrag zur Phänomenologie der NS-Ideologie*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995.
- Gierke, Otto, *Deutsches Privatrecht Bind 1: Allgemeiner Teil und Personenrecht*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1895.
- Gossler, Ascan, «Friedrich Lange und die «Völkische Bewegung» des Kaiserreichs», *Archiv für Kulturgeschichte* 83, 2, 2001, s. 377-412.
- Grill, Johnpeter Horst, «The Nazi Party's Rural Propaganda Before 1928», *Central European History* 15, 2, 1982, s. 149-185.
- Hamilton, Richard F., *Who Voted for Hitler?*, Princeton: Princeton University Press, 1982.
- Hansard, Thomas Curson, *The Parliamentary Debates From the Year 1803 To the Present Time* 20, London: Hansard, 1841.
- Heiden, Konrad, *Geschichte des Nationalsozialismus: Die Karriere einer Idee*, Berlin: Rowohlt, 1932.
- Herbert, Ulrich, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903 – 1989*, Bonn: J.H.W. Dietz, 1996.
- Herder, Johann Gottfried, *Kritische Wälder, Oder Betrachtungen, die Wissenschaft und Kunst des Schönen Betreffend nach Maasgabe Neuerer Schriften: Bind 1 Erstes Wäldchen*, Riga: Hartknoch, 1769.
- Hovdkinn, Øystein, «Joseph Goebbels og Sosialismen i Nasjonalsosialismen 1925 – 1930», Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo, 1975.
- Hüttenberger, Peter, «Nationalsozialistische Polykratie», *Geschichte und Gesellschaft* 2, 1976, s. 417-442.
- Jochmann, Werner, *Nationalsozialismus und Revolution: Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg, 1922 – 1933 Dokumente*, Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1963.
- Jones, Larry Eugene, «The Dying Middle: Weimar Germany and the Fragmentation of Bourgeois Politics», *Central European History* 5, 1, 1972, s. 23-54.
- Kershaw, Ian, *Hitler: A Biography*, New York: W.W. Norton & Co, 2008.
- Keynes, John Maynard, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York: Harcourt, Brace, 1936.
- Kissenkoetter, Udo, *Gregor Strasser und die NSDAP*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1978.
- Kjøstvedt, Anders Granås, «Hitler's metropolis? The National Socialist Movement in Berlin 1925 – 1933», Doktorgradsavhandling, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2009.
- Kornhauser, William, *The Politics of Mass Society*, Glencoe: Free Press, 1959.
- Kühnl, Reinhard, *Die Nationalsozialistische Linke 1925 – 1930*, Meisenheim am Glan: Verlag Anton Hain, 1966.

- Köllmann, Wolfgang, «Politische und Soziale Entwicklung der Deutschen Arbeiterschaft 1850 – 1914». In *Deutsche Parteien vor 1918*, edited by Gerhard Albert Ritter. Köln: Kiepenheuer Witsch, 1973, 316-330.
- Lau, Mariam, «Götz Kubitschek: Eigentlich alles wie im Wendland», *Die Zeit*, 32, 2. august 2017.
- Lepsius, Rainer M., «Parteiensystem und Sozialstruktur: zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft». In *Deutsche Parteien vor 1918*, edited by Gerhard Albert Ritter. Köln: Kiepenheuer Witsch, 1973, 56-80.
- Lohmeier, Jens, *Medizin in Nationalsozialistischen Tageszeitungen: Vergleichende Untersuchung von «Westdeutscher Beobachter» und «Völkischer Beobachter»*, Kassel: Kassel University Press, 2015.
- Longerich, Peter, *Deutschland 1918 – 1933: Die Weimarer Republik Handbuch zur Geschichte*, Hannover: Fackelträger Verlag, 1995.
- , *Goebbels: A Biography [e-bok for Android]*, London: The Bodley Head, 2015.
- , *Heinrich Himmler: Biographie*, München: Siedler, 2008.
- Mason, Timothy W., *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the National Community*, Providence: Berg, 1993.
- Menzel, Ulrich, *Die Einbürgerung Hitlers im Freistaat Braunschweig und deren Konsequenzen*, Braunschweig: Institut für Sozialwissenschaften der Technische Universität Braunschweig, 2014.
- , *Professor oder Regierungsrat? Hitlers Einbürgerung in Braunschweig Zwischen Provinzposse und Weichenstellung zur Machtergreifung*, utg. 110, Braunschweig: Technische Universität Braunschweig, 2013.
- Mommsen, Hans, Elborg Forster, og Larry Eugene Jones, *The Rise and Fall of Weimar Democracy*, Chapel Hill, North Carolina: University of North Carolina Press, 1996.
- Mües-Baron, Klaus, *Heinrich Himmler: Aufstieg des Reichsführers SS (1910 – 1933)*, Göttingen: V&R Unipress, 2011.
- Mühlberger, Detlef, *Hitler's Voice: The Völkischer Beobachter, 1920 – 1933 – Bind I og II*, Oxford: Peter Lang, 2004.
- Neliba, Günter, «Wilhelm Frick – Reichsinnenminister und Rassist». In *Die Braune Elite II: 21 Weitere Biographische Skizzen*, edited by Ronald M. Smelser, Enrico Syring og Rainer Zitelmann. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993, 80-88.
- Neville, Joseph B., «Ernst Reventlow and the Weimar Republic: A Völkish Radical Confronts Germany's Social Question», *Societas: A Review of Social History* 7/1997, 1977, s. 229-251.
- Niekisch, Ernst, *Gewagtes Leben: Begegnungen und Begebnisse*, Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1958.
- Nipperdey, Thomas, *Deutsche Geschichte 1800 – 1866: Bürgerwelt und starker Staat*, München: C.H. Beck, 1983.
- Nolzen, Armin, «Inklusion und Exklusion im 'Dritten Reich'». In *Volksgemeinschaft: Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*, edited by Frank Bajohr og Michael Wildt: Fischer Taschenbuch Verlag, 2009, 60-77.
- Preus, Lars, «Bakover mot det nye Norge: Ideologisk utvikling innen norsk nynazisme 1967 – 1985», Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2014.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi, og Raffaella Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Reed, Douglas, *The Prisoner of Ottawa: Otto Strasser*, London: Cape, 1953.
- Ritter, Gerhard Albert, *Deutsche Parteien vor 1918*, Köln: Kiepenheuer Witsch, 1973.

- Rohe, Karl, *Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland: Kulturelle Grundlagen Deutscher Parteien und Parteiensysteme im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.
- Savigny, Friedrich Carl von, *Das Recht des Besitzes: Eine Civilistische Abhandlung*, Wien: C. Gerolds Sohn, 1865.
- Schildt, Gerhard, «Die Arbeitsgemeinschaft Nord-West Untersuchungen zur Geschichte der NSDAP 1925/26», Doktorgradsavhandling, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 1964.
- Shapiro, Robert Moses, *Why Didn't the Press Shout? American & International Journalism During the Holocaust*, Hoboken: KTAV Publishing House, 2003.
- Siemens, Daniel, «Prügelpropaganda. Die SA und der Nationalsozialistische Mythos vom 'Kampf um Berlin'». In *Berlin 1933 – 1945. Stadt und Gesellschaft im Nationalsozialismus*, edited by Michael Wildt og Christoph Kreutzmüller, München: Siedler, 2013, 33-48.
- Stachura, Peter D., *Gregor Strasser and the Rise of Nazism*, London: Allen & Unwin, 1983.
- Strasser, Otto, *Mein Kampf: Eine politische Autobiografie*, Frankfurt am Main: Heinrich Heine Verlag, 1969.
- Sørensen, Øystein, *Drømmen om det fullkomne samfunn: Fire totalitære ideologier – én totalitær mentalitet?*, Oslo: Aschehoug, 2012.
- Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth: Penguin, 1968.
- Tooze, J. Adam, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, London: Penguin, 2007.
- Turner, Henry Ashby, «Big Business and the Rise of Hitler», *American Historical Review* 75, 1969, s. 56-70.
- , *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933*, Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1996.
- Tyrell, Albrecht, «Gottfried Feder – Der gescheiterte Programmierer». In *Die Braune Elite I: 22 Biographische Skizzen*, edited by Ronald M. Smelser og Rainer Zitelmann. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994, 28-30.
- Ullmann, Hans-Peter, *Interessenverbände in Deutschland*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988.
- Wehler, Hans Ulrich, *Das Deutsche Kaiserreich, 1871 – 1918*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1994.
- Weigel, Bjoern, «Inszenieren und Zerstören – Kultur und Medien am Standort Berlin». In *Berlin 1933-1945. Stadt und Gesellschaft im Nationalsozialismus*, edited by Michael Wildt og Christoph Kreutzmüller, 245-260. München: Siedler, 2013.
- Wildt, Michael, *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2009.
- Wulff, Reimer, «Die Deutschvölkische Freiheitspartei 1922 – 1928», Doktorgradsavhandling, Universitetet i Marburg, 1968.

Oppslagsverk

- Klee, Ernst, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer War Was vor und nach 1945?*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 2003.
- Lilla, Joachim, Martin Döring, og Andreas Schulz, *Statisten in Uniform: Die Mitglieder des Reichstags 1933 – 1945*, Düsseldorf: Droste, 2004.
- Weiss, Hermann, *Biographisches Lexikon zum Dritten Reich*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1998.

Oppslagsverk på nett:

Bokmålsordboka på nett fra Språkrådet og Universitetet i Bergen på nett:

<https://ordbok.uib.no/>.

Informasjon om opplagstall er hentet fra katalogen til Deutsche Nationalbibliothek på nett:

<https://portal.dnb.de>.

Informasjon om riksdagsrepresentanter under Weimarrepublikken er hentet fra Bundesarchiv „Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik - Biographien” på nett:

<http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/Opa/adr/index.html>.

Store norske leksikon på nett: <https://snl.no/>.